

Mekân Üretimi ve Gündelik Hayatın Birikim ve Emek Süreçleriyle İlişkinine Kayseri'den Bakmak

Ali Ekber Doğan*

“Aşına olunan her zaman bilinen değildir.”

Hegel'den aktaran Lefebvre ([1947]1991: 15)

Giriş

Kayseri, mütedeyyin sermayedarlarının “başarıları” ve İslamcı belediyesi ile son yıllarda Orta veya (Abdullah Gül’ün deyimiyle) “Derin” Anadolu’nun adı sıkça anılan kenti. “Derin”in serbest çağrışımlarından bazılarıyla -derininde yattığı yapıyı korumaya çalışan, yönlendiren, gerekli gördüğü durumlarda her türlü gayri-resmi/nizami, gayri-insani/meşru, anti-demokratik tavrı sergileyebilen bir güç merkezi- benzerlikler kurulabilecek olan Kayseri’nin bu şekilde ön plana çıkmış olmasını, 1990’lı yıllardan beri bir kısım Anadolu kentini “Anadolu Kapları”/“yeni sanayi odağı” haline getiren değişikliklerden ayrı düşünmemek gerekir. 1989–1991 arasında işçi ücretlerinin hızlı yükseliş gösterdiği işçi sınıfı örgütlülüğü ve mücadelesinin sanayisinin gelişkinliğine paralel olarak görece güçlü olduğu İstanbul, İzmir, Adana gibi kentlerden bir miktar sermayenin sözü edilen açılardan güçsüz olduğu Denizli, Kayseri, G.Antep gibi kentlere yöneldi.

1993’te belirginlik kazanan ekonomik durgunluk ve kriz koşulları; sanayinin mekânsal örgütlenişi içinde, Organize Sanayi Bölgeleriyle (OSB’ler), sanayi sitelerini olduğu kadar, kenar mahallelerde parça başı iş yapan atölyeleri, ev-içi üretim faaliyetlerini de güçlendirmişti. Bu gelişmelerin aynı dönemde ciddi gelişme kaydeden neo-liberal globalleşme ve üretim sürecinin parçalanması eğilimleriyle paralellikleri de sosyal bilimlerle ilgilenen herkesin malumudur. Bu gelişmenin diğer bir ifadesi, bu dönemde kapitalist meta üretiminde emek maliyetlerinin yüksek olduğu gelişmiş bölgelerden az gelişmişlere, büyük işletmelerden küçük ve orta boy olanlara, formel olanlardan enformeğe doğru bir kaymanın yaşanmış oluşudur.

* Mersin Üniversitesi.

İllerin ekonomik gelişkinlik göstergelerine bakıldığında sözü edilen kaymanın Türkiye ölçeğinde kent ve bölgeler arasındaki gelişmişlik hiyerarşisi ve farklarında anlamlı değişikliklere yol açtığını söylemek güçtür. Bunun başlıca nedeni, kaymanın basit bir mekânsal yer değiştirme biçiminde gerçekleşmeyip, az gelişmiş 'bölge'lerle, enformel sektörün büyük ölçüde bizatihi İstanbul, Ankara, İzmir gibi metropolleşen büyük kentlerin sınırları dahilinde ve yakın çevresinde oluşturulmuş olmasıdır. Buna karşılık, söz konusu süreçte açığa çıkan sermaye birikimi (sınai gelişme) eğilimlerinden bazı Anadolu kentlerinin de yararlandığı, kendi içlerinde sosyo-ekonomik ve mekânsal yapıları bakımından ulusal ve uluslararası metropoller ve sermayelerle eklenilerek günümüz kapitalizmine daha fazla ayak uydurma anlamında ciddi bir başkalaşım geçirdikleri söylenebilir. Milli gelirden aldıkları paylar fazlaca ciddi bir artış göstermemesine karşın (Ataay, 2001: 89-92; DPT, 2003), "Anadolu Kaplanları" veya "yeni sanayi odakları" diye selamlanan bu türden kentlerden biri de Kayseri'dir.

Anadolu kentlerindeki bu yeni sanayileşme döneminin -buraların fiziki ve sosyal altyapısının gelişkinliği, kaynaklara ve bölgesel merkezlere yahut metropole yakınlık kadar- önemli bir özelliği, üretimdeki işgücü maliyetlerinin büyük kentlere göre daha düşük olduğu yerler olmasıdır. Bu, yukarıdaki kaymanın arkasındaki başat saiklerden birinin emek maliyetlerini azami ölçüde sınırlandırma olduğunu da açığa vurmaktadır. Krizi aşmak için klasik ekonomi-politikçilerin emek değer teorisine daha fazla yüklenmekten, emek sömürsünü azamileştirmekten medet umulması diye yorumlanabilecek olan bu durum, günümüzün çelişik mekânını anlamak açısından tutulacak önemli bir halkadır. Üretim örgütlenmesindeki globalleşme olgusu, yerellikte saklı duran pre-modern/geleneksel ekonomik ve toplumsal ilişki ve bağları önceki dönemlere göre daha önemli hale getirdi. Zaten, işçilerin örgütlenme ve hak arama yollarının büyük bir güçle kapatıldığı bu Anadolu kentlerindeki yeni sanayileşmenin esbabı mucibesi de, emeğin çalıştırılma biçimlerinin enformel üretim denilen işletme ölçeğindeki yeniden yapılanmaya uyarlanabilecek pre-modern unsurları barındırmasıdır. Bunun zeminini ulaşım ve bilişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler ve onlardan en fazla yararlanan uluslararası tekellerin geliştirdiği esnek üretim teknikleri oluşturmaktadır. Sennett'in (2002: 144) işaret ettiği gibi sermayenin kazandığı bu esneklik, bunların güçlerini bir yerde merkezileştirmeye ihtiyaç duymadan da yoğunlaştırmalarına olanak sunduğu için önemlidir. Sanayi sitelerinde yer tutan KOBİ sahipleri bir yandan mal üretimini mahallelerdeki atölyelere ve ev-içine kadar genişleyen bir evrene yayarak örgütlerken, bir yandan da dinsel-etnik cemaat ağları, akrabalık ilişkileri gibi geleneksel-kültürel bağları, değerleri, dayanışma örüntülerini ücretli ve/veya yoksul emekçi kesimlerin gündelik yaşamlarına daha yoğun empoze etmektedir. Bunun dolaylı sonucu da buralardaki kentsel nüfusun önemli bir kısmı açısından yaşamın bütün olarak bir emek sürecine dönüşmesi olmaktadır.

Ayşe Buğra, bu tablonun sanayi devriminin ilk dönemlerinde geçerli olan ilişkilerle benzerliğini ortaya koyduğu makalesinde durumu şöyle özetliyor: “Küçük işletmelerin artan önemi, taşeron çalıştırma ve eve iş vermenin önem kazanışı, tam zamanlı düzenli işlerin kural olmaktan çıkıp istisna haline gelmeye başlaması, iki yüz yıl sonra yeniden, üretim düzeninin niteliğini belirleyen özellikler olarak ele alındı” (Buğra, 2004: 24). Bu da söz konusu kent ve bölgelere -ve buralardaki yerel sermayeye-, diğer faktörlerle birlikte, ihracata, parça başı işlere ve fason üretime uygun ucuz mallar üretebilme yeteneği kazandırmaktadır.

Denizli, Kayseri gibi Anadolu kentlerine bakıldığında buraların ticari anlamda canlı olmakla birlikte, emek eksenli toplumsal muhalefetin pek fazla güncel ve tarihsel birikime sahip olmadığı yerler oldukları görülmektedir. Yine de emeğin örgütlülüğü ve toplumsal muhalefetin gücü veya güçsüzlüğü gibi işgücü maliyetine ilişkin faktörlerin bu yönelimlerin tek belirleyeni olmadığını da kaydetmek gerekir. Örneğin Antep, Çorum gibi kentler bunlar arasına girerken yanı başlarındaki Urfa, Çankırı'nın aynı performansın gerisinde kalmıştır. Ancak, 1970'lerin krizi ardından Batı ülkeleri özellikle ABD örneği üzerinden yapılan analizler, bölgesel gelişmişlik farklarının/eşitsiz mekânsal gelişmenin kapitalizmin geldiği aşamada nasıl etkin biçimde kullanılmış olduğunu göstermektedir. Bunun nedeni, kâr oranlarının gerilemesinden kaynaklı bu uzun dönemli krizin arkasındaki dinamik olan üretici güçlerde ve birikimin düzeyinde gözlenen aşırı gelişmeye, ulaşım ve iletişim altyapısının gelişkinliğinin eşlik etmesidir. Bu durum da kapitalistlerin krizden çıkış yolu olarak, üretim sürecinde teknoloji kullanımını (makinede yoğunlaşmış soyut emek miktarını) azaltıp, ucuz canlı emek miktarını/artı-değer sömürsünü arttıracığı yerlere yönelmelerini getirmiştir.

Ernest Mandel bu eğilimi -daha krizin başlarında- *Geç Kapitalizm (Der Spatkapitalismus)* kitabında, kapitalizmin o gün geldiği noktada bölgelerin az gelişmişliğinin iktisadi açıdan neredeyse emek gücünün doğrudan sömürüsü kadar önemli olduğu tespitiyle ifade etmiştir (Mandel, [1972] 1999: 102-107). Neil Smith'se ([1984] 1991) bu tespiti, ABD'deki sanayi yatırımlarının Reagan döneminden başlayarak ülkenin Kuzeydoğusundaki geleneksel sanayi kent ve bölgelerinden görece az gelişmiş durumdaki Güneydoğudaki kent ve bölgelere kaymasına ilişkilendirerek, “tahterevallı kuramı” adını verdiği bir kuram geliştirmiştir. Meksika sınırı boyunca sıralanan ve serbest bölge koşullarını işyeri düzeyinde geçerli kılan *Maquiladora* sistemi de bu sosyo-mekânsal hareketlilikle çok yönlü ilişkisi olan bir olgudur. Söz konusu bölgedeki Latin kökenli kaçak işçiler bu sanayileşmenin asıl yükünü taşıyanlar gibi gözükmemektedir. Aynı eğilim, 1990-91'de reel sosyalist rejimlerin yıkılması ardından, toplumlara gelişmenin tek yolu olarak, dünya çapındaki hareketinin önündeki her türlü engelin kaldırılmasını dayatan sermayenin neo-liberal globalleşme stratejisiyle dünya ölçeğinde gerçeklik kazanmıştır. Meta üretiminin tümü ya da parçalarının daha düşük maliyetle yapılacağı yer arayışı,

devletleri, adına “yerellikler üzerinden kalkınma” denilen yeni bir birikim modelini benimsemeye, bu model çerçevesinde hareket halindeki uluslararası sermayeyi kendine çekecek, istenen standartta/nitelikte ve ucuz üretim yapabilen “yeni sanayi odakları” geliştirmeye itmektedir.

Bu çalışma esas olarak, OSB’lerde üslenen ve kentin emekçi mahallelerine doğru yayılan ve çalışanlar için ‘daha uzun çalışma saatleri, daha az ücret’ anlamına gelen emek süreçlerinin, yeniden üretimin toplumsal platformu olarak gündelik yaşamda doğallaştırılmasında, diğer faktörlerin yanında, muhafazakâr sosyo-politik aktörlerin¹ yerel halkın geleneksel-kültürel kodları (aileye verilen önem, hayırseverlik, büyüklere/yaşlılara, şehit ailelerine saygı, Müslümanlık, Türklük, Osmanlılık gibi) içinden kurguladıkları -neo-liberalizmin sosyalizasyonu işlevi gören- faaliyetleriyle, mekân üretimi pratiklerinin hatırı sayılır bir paya sahip olduğu savı üzerinden kurgulanmıştır. Yaşam alanlarıyla çalışma alanlarının birbiriyle iç içe geçtiği günümüz koşullarında, geniş bir kentli nüfus açısından gündelik yaşamın tüm bayağılığı ve yaratıcı potansiyelleriyle birlikte bir emek sürecine dönüşmüş olduğu tespiti de -mekânın temsilieri, temsilin mekânları ve mekânsal pratiklerden oluşan- mekân üretiminin önemini arttırıcı bir etki yapmaktadır.

Yazıda önce Lefebvre’nin gündelik yaşam eleştirisinin mekân üretimine nasıl bir tarihsel süreç içerisinde bağlandığı, bu bağlamda bir tarihsel moment olarak 1968 hareketinin önemi üzerinde durulacak, daha sonra 1990’lardan beri yeni bir sınıai gelişme sürecine giren söz konusu Anadolu kentlerinden Kayseri’de emekçi sınıfların durumu, kentteki sermaye birikiminin özgül biçimi ve emek süreçleri ortaya konulacak, en sonunda da üretim mekânlarındaki emek kontrol mekanizmalarının kentteki hâkim mekân temsili projeleriyle nasıl bütünlendiği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Gündelik Hayat Eleştirisinin Mekân Üretimine Bağlanması

Henri Lefebvre, gündelik hayatın bize çok aşına gelen ancak oldukça gizemli ve karmaşık olduğunu söylediği yapısının en somut haliyle, toplumsal bir süreç olan mekân üretiminin analizi sayesinde anlaşılacağını göstermiştir. Lefebvre modern kapitalist toplumun günlük yaşantısının işleyişine ilişkin olarak 1930 ve 1940’larda giriştiği ideoloji-kültür analizini, felsefeyi geleneksel amaçlarından (gerçeklikten bağımsız hakikatler üreten soyutlamadan) uzaklaştırarak yapmaya çalışmıştır.

İlişki içinde olduğu kültür, ideoloji kavramları gibi açıkladıkça bizi daha fazla aydınlatılması gereken bir giz dünyasına götürüyormuş izlenimi veren gündelik hayat konusuna “gündelik” kavramıyla başlamak bize biraz daha ipucu verebilir. *Praksis*’in 4. sayısındaki yazılarında Özlem Şahin ve Ecehan Balta (2001: 185), “gündelik olan”ın bilebildiğimiz bütün toplumlarda insanların yeme, içme barın-

1 Bunların başında da 1994’ten beri işbaşında bulunan RP çizgisinden gelip AKP’ye varan İslamcı belediye yönetimleri gelmektedir.

ma, üretme, güvenlik, soyun yeniden üretimi gibi hayatı sürdürmek için geliştirdiği basit etkinliklerle toplumsal işbölümünün arasına dağılmış bir yığın işi kapsadığını belirtiyorlardı.

İnsan etkinliğinin temelini oluşturan bu işler kuşkusuz mekânîk, sürekli yeniden keşfedilen işler olarak algılanamaz. İnsan belirli bir eylemi gerçekleştirenken bu eylemleri düşünceleriyle, duygularıyla sınayan, bilgi biriktiren ve değerlendiren bir varlık olduğuna göre, anlamlandırmayı, değerlendirmeyi, çözümlenmeyi, deneyimi ve yerleşmiş ilişkileri, “gündelik olan”ın dışında tutmak olanaklı olmayacaktır (Şahin ve Balta, 2001: 185-186).

Buradaki gündelik olan (*dailyness*) kavramını Lefebvre'nin, gündelik hayat (*everyday life*)/gündeliklikle (*everydayness*) karıştırmamak gerekir. Gündelik hayat, Lefebvre'de modernlikle eşzamanlı biçimde gelişen ve onunla birleşen bir soyut “gerçeklik” olarak resmedilmektedir. Ona göre, gündeliklik ve gündelik hayat tarih taşımasa da tarihsel bir olgudur. Bunlar, öteden beri kullanılagelen, alışılmış, gündelik olan etkinliklerin, içlerindeki şiiri kaybettikleri noktada (modern kapitalist toplum ve ona has zaman kullanımıyla birlikte) ortaya çıkmıştır². Zaman kullanımında gizli olan etik, kullanılan bu zamanın dekorunun estetiği olduğunu söylediği gündelik hayatla modernlik arasındaki ilişkiyi şöyle kurar:

O, modernlik ile birleşen şeydir. Modernlik kelimesinden, yeni olanın ve yeniliğin işaretini taşıyan şeyi anlamak gerekir: Parlaktır, paradokstur, teknik veya dünyevilik tarafından damgalanmış olandır. Gözüpektir (öyle görünür), geçicidir, kendisini ilan eden ve alkışlatan maceradır. (...) Gündeliklik ve modernlik, karşılıklı olarak birbirini belirtir ve gizler, meşrulaştırır ve telafi eder. Hermann Broch'un ifadesiyle, dönemin evrensel gündelik hayatı modernliğin arkayüzüdür, zamanın ruhudur” (Lefebvre, 1998 [1968]: 31).

Alelade gözükse de gündelik hayat, bünyesinde barındırdığı tekrarı imkânsız etkinliklerle, insanın kapitalist meta üretimi sürecinde köklenen yabancılaşmasını toplumsal yeniden üretim sürecinde sürdüren geniş bir platformun adıdır. Bu yüzden, eleştirisi popüler kültür ve tüketimin artan öneminin yaydığı yabancılaşma ve yanlış bilincin bilince çıkartılıp, kırılmaya uğratılması açısından önem taşıyan gündelik hayat, aynı zamanda Lefebvre'de akıl (*wisdom*), bilgi ve gücün yargılandığı en yüksek mahkeme olarak adlandırılır (Lefebvre, 1991 [1947]: 6). Bu şekilde gündelik hayat diyalektik çelişkileri içinde kavranması gereken bir olgu olmasıyla Lefebvre'yi, gündelik hayat eleştirisini kapitalizmin yabancılaştırıcılığına karşı etkin bir eylem olarak değerlendirmeye götürür. “Gündelik hayatın eleştirel çözüm-

2 Yani kimi tarih, etnoloji, antropoloji araştırmacıları kitaplarının isimlerinde kullanacak kadar iştahlı biçimde kullansa da Lefebvre'nin sarıh biçimde ortaya koyduğu gibi pre-kapitalist toplumlarda böylesi bir gündelik hayat-tan söz edilemez. “İnkalar'da veya Aztekler'de, Yunanistan'da veya Roma'da, en ufak detayları; davranışları, sözleri, aletleri, alışılmış nesnelere, giysileri, vs. belirleyen bir üslup vardı. Kullanılagelen, alışılmış (gündelik) nesnelere, henüz içlerindeki şiiri yitirmemişlerdi. Düz yazıda yansıyan hayat ile şiirsel hayat birbirinden ayrılmamıştı. Bizim gündelik hayatımızda ise, üsluba karşı duyulan nostalji, üslupsuzluk ve inatla bir üslup aranması gibi özellikleriyle öne çıkar (1998[1968]: 36).”

lemesi ideolojileri açığa çıkaracaktır; gündelik hayat hakkındaki bilgi ise, ideolojik bir eleştiriyi ve sürekli bir özeleştiriye kapsayacaktır (1998[1968]: 34).” Bu noktada Lefebvre’nin eleştirel teorisini geliştirirken, gündelik hayatın içindeki sosyal değişim ve özgürleşme araçlarını göz ardı etmeyen bir farkındalık içinde olduğunu da belirtmek gerekir.

Bu dünya bayağılık olarak, pratik bir bayağılık ve bayağı bir pratik olarak varolduğu ölçüde, felsefe ya gereksiz bir şeydir, ya da felsefi olmayan dünyanın dönüştürülmesinin temeli ve başlangıç noktasıdır. Şu halde açık kalan bir tek yol var önümüzde, ondaki ikiliği, düşkünlüğü ve verimliliği, sefaleti ve zenginliği göstermek için gündelik hayatı felsefeden yola çıkarak betimlemek ve çözümlenmek. Bu da gündelik hayatın özünde bulunan yaratıcı etkinliği, tamamlanmamış yapıtı ortaya çıkartacak olan devrimci bir kurtuluş tasarısını gerektirir (Lefebvre, 1998 [1968]: 19).

Dolayısıyla, gündelik hayat bir yandan varolan düzenin yarattığı yabancılaşma koşullarına ait kültürün (popüler/tüketim kültürü) toplumsal ilişkilerdeki hâkimiyetini simgelediği için eleştirel yaklaşılması, kapılıp gidilmemesi gereken, diğer yandan da bu hâkimiyetin kırılmaya uğratılması için gereken yaratıcı etkinliği bağrında taşıyan bir olgudur. Bu çerçevede, gündelik hayat konusundaki sosyal bilinçlenme ve eleştiri, felsefeyle (onun dili ve en iyi geliştirilmiş kavramlarıyla) başlayıp, politik zeminde gerçek sonuçlarına vardırılacaktır.

Lefebvre 1946’da yazmaya başladığı ve 1947’de kitaplaşan *Gündelik Hayatın Eleştirisine Giriş*’te hem spekülative felsefeciliği hem de ekonomizmi reddeden bir Marksist yaklaşım geliştirmeye çalıştığını, bunun isim vermese de aynı zamanda ekonomik ve toplumsal hayatın yeniden oluştuğu Fransa’da eski toplumsal ilişkileri biraz değiştirilmiş bir biçimde yeniden kurmaya çalıştıkları halde, başka bir toplum kurmakta olduklarına inanan sola (başta FKP’ye) yönelik bir eleştiri olduğunu söylüyordu. Bu eleştirinin amacını, Marx’ın bıraktığı mirasın felsefi bir sisteme (diyalektik materyalizm) veya bir ekonomi politik teorisine indirgenmesini reddeden, temel yapı, üstyapıdan oluşan diyalektik olmayan egemen materyalist anlayışa karşı, üstyapılar düzeyinde doğan ideolojiler (ve kültürün) üretim ve yeniden üretimdeki etkin rolünü yeniden Marksist teorinin içine oturtmak olarak adlandırıyordu (Lefebvre, 1998 [1968]: 36-38). Lefebvre kitabındaki ideoloji ve kültür eleştirisinin ve varolan toplumsal ilişkilerden radikal bir kopuşu vaaz eden bu boyutta verilecek mücadele çağrısının Marksist çevrelerden “revizyonist”, “sağ sapma” eleştirileriyle karşılaştığını, bu yüzden de kısa sürede düş kırıklığına uğradığını belirtir³. Lefebvre söz konusu eleştiriyi *Modern Dünya’da Gündelik Hayat*’ta 1960’larda yeniden güncelleştirdi.

Gündelik hayatı örgütlenmiş tüketimin ve edilgenliğin toplumsal mekânı ve zemini olarak tanımlayan Lefebvre’ye göre, bugün saldırılması gereken düzey eko-

3 Lefebvre’nin de işaret ettiği gibi, bu eleştirinin kendisi, “sağ sapma” olmak bir yana, bunalımda olan Fransız toplumunu yeniden oluşturmak ve yeniden oluşumun lideri olarak iktidarda hak iddia etmek yerine, bu derin bunalımı “hayatı değiştirmek” için kullanmayı öneren uç bir politik tavrıdır (1998 [1968]: 36-38).

nomik olandan çok, onu da kapsayan bir sınıf stratejisi olarak gündelik hayattır. “Dolayısıyla, kendi politikamızı, ekonomik ve politik sonuçlarıyla birlikte bir kültür devriminin politikasını ortaya koyarak saldırmamız gereken düzey burasıdır” (1998 [1968]: 192). Devrimin üç düzeyde (ekonomik, politik ve kültürel) gerekliliklerini ortaya koyan Lefebvre'nin kitabında ulaştığı sonuçlardan biri de Marksizm'de önemi ve sanayileşmeyle ilişkisi yeterince kavranmadığını söylediği kentleşmenin ulaştığı düzeyle hem bir sorun, hem de bir kolaylaştırıcı olarak bütünsel devrimin çözümlerinin merkezinde yer alışıydı. Ona göre modern kapitalist toplumun bir yüzü sanayileşme ve sanayi toplumu ise Batı'da ABD merkezli olarak 1950 ve 1960'larda şekillendiğini söylediği bürokratik yönlendirilmiş tüketim toplumunda daha belirginleşen diğer yüz, kentleşme ve kentsel toplumdur. Bu, modern kapitalizmin toplumsal üretim ilişkilerinde köklenen ve toplumsal yeniden üretim alanına yayılan zamanı kullanma biçimi üzerine geliştirdiği gündelik hayat eleştirisinin mekânsal bir boyut kazanmasıdır.

“Kentsel devrim”in habercisi olarak selamladığı 1968 hareketinin dışı vurduğu gibi toplumsal huzursuzluk ve tatminsizlik en azından Fransa örneğinde toplumun hâlâ kendisi üzerine eleştirel bir düşünme yetisine sahip olduğunun göstergesiydi. 1968'de yazdığı *Kent Hakkı* ile başlayıp, *Modern Dünya'da Gündelik Hayat ve Patlama* ve 1970'deki *Kentsel Devrim*'le devam eden ve en olgun ifadesine 1974 tarihli *Mekân Üretimi* ile ulaşan yapıtlarıyla, Lefebvre gündelik hayat ve praksis temalarını kentsellik ve mekân kavramlarıyla daha sosyolojik bir düzlemde ele aldı. Lefebvre bu alana ilişkin ilk yapıtlarında kentsel toplumsal hareketlerin kapitalizmin aşılmasında taşıdığı potansiyeller üzerinde durmuş, toplumsal kuramda daha çok katılık, durağanlık, sabitlik olarak alınmış olduğu için o zamana kadar “kör bir alan” olarak kalmış olan mekân konusunda diyalektik bir bakış açısı geliştirmiştir (Smith, 2003: xiii). Mekânın taşıdığı özgürlük vaadine vurgu yapılan bu çalışmalarda, sermaye ile simge, anlam ile düşüncelerin kent mekânının içinde ve buradan dışarı doğru nasıl dolaştığı analiz edilmiştir (Smith, 2003: xiv). Lefebvre, *Kapitalizmin Varlığını Sürdürmesi* (1973) ve *Mekânın Üretimi*'nde ise, kentsel mekân(ın) üretiminin kapitalist (meta üretiminin zorunlu tamamlayıcısı olan) toplumsal üretim ilişkilerinin yeniden üretiminde önemli bir araç olduğunu ortaya koymuştur⁴.

Mekân Üretimi Analizi ve Araçları

Mekânın Üretimi'nde mekânın çok uzak olmayan bir tarihe kadar yalnızca matematikçiler ve filozoflar tarafından ele alınan bir konu olduğunu söyleyerek söze başlayan Lefebvre (1991[1974]:1), kendi sosyolojisinin kavramları olan üretim,

4 Bu tespiti Lefebvre'nin *Kapitalizmin Varlığını Sürdürmesi* kitabındaki şu sözleriyle daha da açmak mümkündür: kapitalizmin bir yüzyıldan bu yana kendi iç çelişkilerini (çözmese bile) yumuşatabilmeyi becerebilmesi ve 'büyümenin' sağlanmasında başarılı olması, mekâna yerleşmesi ve bir mekân üretebilesi sayesinde mümkün olmuştur (Lefebvre, 1973'ten aktaran Gottdiener, 2001: 253). Kapitalizm ve devletin kentin düşmanı olduğunu belirten Lefebvre, bu ikilinin parçalara ayrılmış kenti istedikleri yere çekip çevirirken ve denetlenmiş mekânı üretirken ki en stratejik aracının 'şehirçilik' (urbanism) ve kent planlaması olduğunu belirtmektedir.

praksis ve gündelik hayatı da kullanarak, onu “fikri bir şey” olmaktan çıkarıp toplumsal ve fiziksel nitelikleriyle ele almıştır. Lefebvre kitapta çalışma planını ortaya koyarken; mekânın üç temel alanı olan fiziksel (doğa, Evren), düşünsel ve toplumsal (gündelik hayatın mekânı) alanların çözümlenmesine olanak veren üniter (tümlşik) bir mekân kuramına gereksinim duyulduğunu belirtmektedir (1991[1974]: 11). Daha sonra bu kuramın dayanacağı nosyonun ne olabileceğini tartışan yazar, bunun ne mekânın fiziksel niteliğinden kalkılarak fizikten, ne de felsefeden çıkarılabileceğini belirtmiştir (1991[1974]: 12-14). Geriye evrensel bir nosyon olarak Hegel’in deyişimiyle “somut evrensel” olan *üretim* ya da *üretme eylemi* kalmaktadır. Lefebvre, Marx’ın yazılarından çıkardığı bu üretim kavrayışıyla mekânın gerçek üretimini çözümlenmektedir ve böylece vardığı temel tez, mekânın toplumsal bir ürün olduğudur.

Her toplumun, her üretim tarzının kendi mekânını ürettiğini (ilkel-kölecî toplum mutlak mekânı, feodalizm tarihsel mekânı, kapitalizm ise artı değerın soyut mekânını üretmiştir) söyleyen Lefebvre (1991[1974]: 48-49; 53), toplumsal mekânın üretimini metaların üretimine benzemediğini de vurgulamıştır. Bunun nedeni, genellikler olarak üretim tarzlarının her toplumu kendilerine özgü tarihler ve kurumlarla birlikte kapsamasından dolayı, mekânın farklı türden çok sayıda şeyi içermesidir (1991[1974]: 48). Yani, mekân, hem bir çıktı hem de (yeni eylemler için) bir araç ve hem bir emek ürünü hem de bir iştir (Peet, 1998: 103).

Özünü, toplumsal yoğunluğun bir koşulu durumundaki kent merkezindeki gündelik hayatın/gündelikliğin oluşturduğu toplumsal mekân, doğal ve toplumsal nesnelere ve onların ilişkilerini (ilişki ağları ve ilişkilene yollarını) kapsamaktadır. Bu nedenle de içerdiği (yukarıda saydığımız) şeyler arasındaki bir ilişkiler seti olarak cisimleşir. Bu ilişkiler setinin dinamikliği ise birbiri üzerine binmiş çok sayıda toplumsal mekânla karşılaşmamızı sağlamaktadır. Bütün çeşitliliğiyle ortaya çıkan kent mekânında toplumsal mekânlar birbirlerinin içine nüfuz eder ya da birbirlerine eklenirler.

Mekânın üretimi açısından oldukça önemli olan toplumsal mekân kavramı, aynı zamanda, mekânı yalnızca değişim değeri olarak, soyut mekân olarak değil, kullanım değeriyle bağlantılı olarak toplumsal sınıflar, ara katmanlar ve sınıf fraksiyonlarının şekil vermeye çalıştığı bir mekâna -yaşam alanı olarak somut mekâna- gönderme yapmaktadır. Burada ilki, kenti değişim değeri olarak görenlerle (kentsel rantları arttırıcı, kenti sermaye açısından çekici hale getirecek altyapı-üstyapı çalışmaları, kent mekânına yapılan spekülâtif boyutları da içeren yatırımların getirisini arttıracak kentsel siyasalar talep edenler), onu kullanım değerine göre değerlendirenler (sağlıklı barınma, çalışma koşullarına sahip mekânlar, toplumsal gelişimlerini sağlayacak, kültürel gereksinimlerini karşılayacak kentsel siyasalar isteyen bu nedenlerle kamu kaynaklarının kullanımından, arazi kullanımına kadar farklı talepleri olanlar) arasındaki çelişkilerden kaynaklanan önemli bir çatışma alanı söz konusudur.

Hepimizin yaşadığı fiziksel ve toplumsal alanlar olarak gerçek mekân maddi süreçler ve anlamlandırma süreçleri sonucunda üretilir. Ona göre, mekânda anlamlandırılma, tasarlanma (kavramsallaştırılma) ve yaşanma süreçleri iç içe gider. Yani yaşanan mekân, aynı zamanda gündelik yaşamın rutinleriyle kentsel gerçeklik (çalışma, özel yaşam ve dinlenme olarak ayrılmış yerlerin rotalar ve iletişim ağlarıyla) arasında anlamlandırılır ve bu ikisi bir takım sosyo-politik aktör tarafından -somut mekâna ilişkin soyut tahayyülleri doğrultusunda- tasarlanarak kodlanmaya/şekillendirilmeye çalışılır. Yaşanan, anlamlandırılan ve tasarlanan mekân üçlüsü arasında diyalektik bir ilişki vardır ve somut bir mekânın analizi biri olmadan eksik kalır. Bir toplumun mekânında saklı olanın üretim ve yeniden üretim olduğunu söyleyen Lefebvre'nin kapitalist toplumda kentnin nasıl anlamlandırıldığı, tasarlandığı ve yaşantılandığı/deneyimlendiği konusunda geliştirdiği üçlü bir şema vardır. Bu şemanın unsurları *mekânsal pratik*, *mekânın temsili* ve *temsilin mekânıdır* (1991[1974]: 38-39; 50).

Mekânsal pratikte toplumsal ilişkilerin yeniden üretimi bir önkoşuldur. *Mekânsal pratik* toplumsal formasyonlar açısından devamlılığı ve belli bir derecede uzlaşmayı sağlar ve insanların aktörler olarak performanslarını ve hayatla başa çıkabilmelerini garanti altına alır. Bu arada gündelik hayattaki bütün çelişkileri de bünyesinde taşıyan (toplumsal) *mekânsal pratik*, Lefebvre'ye göre, maddi yeniden üretim açısından insanların bilgi birikimlerini işlevsel kılan ve anlamlandırma süreçlerini kapsayan pratik bir şeydir (1991[1974]: 50). Lefebvre'nin bilgi ve iktidarın esareti altında bulunduğunu belirttiği *mekânın temsil(ler)i*; tasarlanan mekânın kendisidir. Bilim insanları, şehirciler, teknokratlar, toplum mühendisleri vb. tarafından kent mekânına verilmek istenen bir düzeni, yani onların mekânı belli bir anda görmek istediği şeyi anlatır. *Mekânın temsillerinde* bilgi ve iktidarı elinde bulduranlar soyut mekân kurgularında sözel ve grafik simgeler sistemini kullanırlar (1991[1974]: 38-39). *Mekânın temsilleri* iktidarların anlayış ve ideolojisinin bir karışımı olduğundan daima görelî ve değişkendir. *Temsilin mekân(lar)ı*ysa belli bir mekânda hâkim olan tavır ve çıkarların (yani yaşayan mekânın) kendini ortaya koyuş biçimidir. İşler, imajlar ve anılarla sınırları çizilen *temsilin mekânında*, belli bir mekânın kullanıcıları bu temsilin hem yazarları hem de oyuncularını olurlar. *Temsilin mekânı* gündelik hayatın da etkin merkezi olarak: tutkunun, eylemin, yaşanan durumların yerini kapsar ve zamanı imler. *Temsilin mekânlarının* en iyi "mekânın söylemi" diye düşünölebileceğini belirten Shields, onun hem gündelik hayat çevresindeki tarihten gelen birikimlerden hem de ütopyacı unsurlardan kaynaklandığını savlamaktadır (1999: 164-166).

Mekânın temsilleri (tasarlanan mekân), *temsilin mekânı* (yaşanan mekân) ve *mekânsal pratikler* (anlamlandırılan mekân) arasındaki diyalektik ilişkiler, mekânı hem 'yukarıdan' hem de 'aşağıdan' üretilen bir ürün yapar. Üçlü şemanın unsurları, mekân üretimine üretim tarzı ve tarihsel döneme bağlı olarak farklı kom-

binasyonlarla katılırlar. Bunlar arasındaki ilişkiler ise hiç bir zaman ne basit ya da yerleşik, ne de bütünüyle bilinçli değildir. Belli bir kenti ele aldığımızda bu diyalektik ilişkilerin taraflarının etkinlik derecesi gerek kentin bütünü, gerekse de kendi içinde bir bütünlük sunan parçaları (mahalle, semt, cadde, bölge) için kamunun ve yerel dinamiklerin güçler dengesine bağlı olarak işler.

Mekânı anlamlandırılan, tasarlanan ve yaşanan yerler yapan üçlü takımın ikisinin temsille ilişkili olması ve mekânın temsillerinin mimarlık ve kent planlamasındaki etkin rolünü ortaya koyma çabası, Lefebvre'nin ideolojisi tıpkı gündelik hayatın eleştirisinde olduğu gibi mekân üretiminde de önemli bir yere konumlandırıldığının göstergesidir. Dolayısıyla mekânı tanımlayan, onun sözlüğünü kullanan ideoloji, temsillerin merkezinde yer aldığı mekân üretimi analizinde en kullanışlı araç haline gelmektedir (Peet, 1998: 104). Kayseri'deki İslamcı belediye yönetiminin kentsel siyasette belirleyici olduğu 1994 sonrasında toplumsal mekân üretiminde açık biçimde görmek mümkündür. Yazının bundan sonraki kısmında bunun emek süreçleri ve gündelik hayatla ilişkisi içinde ortaya koymaya çalışacağız.

Kayseri'deki Emek Süreçleri: Geleneğin Uzun Kuşatması

Kayseri öteden beri Türkiye'nin ticari anlamda canlı, toplumsal devinim bakımından sakin kentlerinden biri olarak bilinmektedir (Korat, 1997). Tarihsel seyri içinde bakıldığında, Kayseri'deki emek süreçlerinin ilk göze çarpan özellikleri: kayıt-dışı/sigortasız çalışmanın yaygınlığı, geçici işçi çalıştırmanın yoğunluğu, ücretlerin asgari ücret düzeyinde ve altında olması, sendikal örgütlenme geleneğiyle, grev, iş yavaşlatma, gösteri yapma gibi eylemliliklere uzaklığının ortaya koyduğu gibi işçi kesiminin sınıfsal anlamda oldukça geri bir örgütlülük içinde ve bilinç düzeyinde bulunması olarak sıralanabilir.

Türkiye'nin görece orta düzeyde sanayileşmiş bir kentinde kayıtlı istihdam içinde kamunun uzunca bir süre (1970'lere kadar) ağırlıklı konumda bulunmasının nedeni olan kayıt-dışı/sigortasız çalışmanın yaygınlığı⁵ bir ölçüde özel sanayi yatırımlarında küçük ve orta boy işletmelerin yaygınlığıyla açıklanabilir. Bunun sanayi işçilerinin proleterleşmesini engelleyen ilişki ve koşullarla ilişkili bir takım nedenleri daha da vardır. Bunları bu başlığın sonlarında ortaya koyacağımızı belirterek devam edelim.

Kayıt-dışılığın Kayseri sanayisindeki ağırlığı kendisini en somut olarak, işyerlerinin SSK bildirgesi verme eğilimlerinin düşüklüğüyle⁶ dışa vurmaktadır. Özel kesimdeki SSK'lı işçi bakımından 1970'te 13. sırada bulunan Kayseri, bu kesimin istihdam yaratma kapasitesinin hızlı artış gösterdiği 10 yılın sonunda (1980'de) aynı ölçüt açısından 9. sıraya yükselmiştir⁷ (Yurt Ansiklopedisi, 1983: 4740-4741).

5 Örneğin 1960'da kentteki sigortalı işçilerin 7717'si kamuda çalışırken, özel kesimdekilerin sayısı 5333'tü (Yurt Ansiklopedisi, 1983: 4740-4741).

6 Örneğin 1970'de bildirim oranı % 29 düzeyindedir.

7 Özel kesimde çalışan SSK'lı işçi sayısı 1980'de 24.201'e ulaşmıştır. Sigortalı işçi sayısı toplamı da aynı şekilde 1970'de 22.659 iken, 1980'de 38.006'ya yükselmiştir (Yurt Ansiklopedisi, 1983: 4748).

Ancak, “1970’te SSK kapsamındaki işyerlerinin %29’u bildirge vermişken, bu oranın 1980’de %20’ye düştüğü de üzerinde dikkatle durulması gerekli bir noktadır” (Yurt Ansiklopedisi, 1983: 4748). SSK’lı işçi sayısı 1996’da 65.399 iken, 2000’de 81.530’a ulaşmış, sonra 2001 krizinin etkisiyle 2001’de 69.955’e inmiştir. En son 2002’de ise 79.759 olan SSK’lılar içerisinde kadınların oranı ancak % 9 düzeyindedir. Fakat 2000 yılı nüfus sayımı verilerine göre SSK kapsamına giren işçilerin sayısı 98.295 kişiyle SSK’lı sayısından % 21 daha fazladır. Bu verilerdeki ilginç bir çelişkinin de göz önünde tutulması gerekiyor. Bu da kadın sigortalı sayısının SSK kayıtlarına göre 12.456 olmasına karşın sayımda bu kapsamda çalıştığını söyleyen kadınların sayısının 3.369 olmasıdır. Kayıt dışılığın, sigortasız çalıştırmanın gerçek boyutuna daha yakın bir rakama ulaşmak için erkek işçiler üzerinden bir hesaplama yaparsak, 94.926 erkek işçiden 69.074’ünün sigortalı olmasından dolayı oranın *en az* % 37,6 olduğu ortaya çıkmaktadır⁸.

Emek süreçlerinin diğer bir özelliği dediğimiz, kayıt-dışı istihdam olgusunu besleyen etmenlerden biri de geçici işçi çalıştırmanın yoğunluğudur. Bu anlamda daha 1980’de SSK’lı 5 işçisinden birini geçici çalıştıran⁹ Kayserili işyeri sahiplerinin aynı eğilimlerinin 1990’larda da sürdüğü görülmektedir. 1996 rakamlarına göre, SSK’lı işçilerin % 17’si geçici statüde çalışmaktadır. İşçilerini sigortalı yapmak konusunda da pek istekli olmayan işyeri sahiplerinin sigortasız çalıştırdıklarına ne kadar sürekli ve düzenli bir iş sunabildikleri de şüphelidir. Dolayısıyla Kayseri işçi sınıfı kitlesinin en fazla yarısının düzenli ve sosyal güvenceli bir işte çalışabildiği görülmektedir. Bu rakamları kamu işyerlerinde çalışanları dışarıda tutarak yeniden hesaplırsak, bu oranların daha da düşeceği de kaçınılmazdır. Azınlıkta kalan, özel sektörde sigortalı ve düzenli bir işte çalışanların yüzde kaçının asgari ücretten yüksek maaş aldığı, kaçının sendikalı olduğu ve ücretlerinin toplu sözleşmeyle belirlendiğinin araştırılması da Kayseri’de işçi sınıfının olumsuz durumunu daha da çıplak biçimde ortaya çıkaracaktır. Ancak, çalışmamızın sınırları içinde bu kadar bilgi de yeterlidir.

Dolayısıyla, emek süreçlerinde geçici ve sigortasız çalıştırmanın öteden beri güçlü eğilimler olduğunu düşününce, Kayseri sermayesinin, “esnek üretim teknikleri”, “enformel ilişkiler” diye tanımlanan çalışma ilişkilerine fazlasıyla aşina oldukları görülmektedir. Sanayi sitesinde 1970’lerde yaptığı araştırmada, işletmelerin tamamının asgari ücretin altında işçi çalıştırdığını gören Velzen (1978: 127), buna mahkûm olan küçük işletmelerin dışında kalanların bu düşük ücret siyasasını sermaye birikiminin bir olanağı olarak değerlendirerek, bunu sürekli kılmak için üretimlerini çok sayıda atölye içinde şekillendirdiklerini belirtmektedir.

Bu anlatılan sistem, ayrıca, bu atölyelerin hepsinin bir adama bağlanması, bunun

8 Kadın işçiler dünyanın her yerinde hep daha az sigortalı olmuştur. Bu ‘evrensel kuralın’ Kayseri’de de bozulmadığını görüşmelerimizden kalkarak varsaydığımızdan ‘en az’ diyerek sözcüğün altını çiziyoruz.

9 Kayseri’de geçici işçilerin oranınının 1970’lerde daha da yükselmesi nedeniyle bunların Türkiye genelindeki tüm geçici işçiler içindeki payı % 1’den (1970), % 2’ye (1980) çıkmıştır (Yurt Ansiklopedisi, 1983: 4748).

ise, tüm işletmeye ortak edilmesi, fakat hissesinin önemli bir şey olmaması ile daha da rafine hale getirilmektedir. Bu yolla, zanaat erbabı olan usta, sanayideki formler gibi, atölyelerdeki emek düzenlemelerini denetimi altında tutmuş olmaktadır. Bir kaç dışı dışında, sendikalar da bu yerlere gir(e)memektedir (Velzen, 1978:128).

Kentin özel sermaye liderliğinde sanayileşmesinin ilk birikim yılları sayılabilecek 1960 ve 1970'lerdeki enformellik eğilimlerinin 1990'lardaki yeni sanayileşme dalgası içinde yeniden canlanması, bize, bu türden az gelişmiş kentlerde en önemli üstünlüklerden birinin, ilkel birikimin sürekli tekrarlanabilir olduğunu düşündürmektedir. Bu arada, sanayi üretiminin üst mekânsal ölçeklerdeki sermayelere bağımlılık ilişkileri içinde yürütülmesinin ilkel birikimin sürekliliğini yeniden üreten en önemli etmen olduğunu da belirtmek gerekir.

Kayseri ölçeğinde, sözü edilen enformellik eğilimlerinin güçlenmesinde Kayseri 1. Organize Sanayi Bölgesi(OSB)'nin de özel bir payı bulunmaktadır. Temeli 1977'de atılan 600 hektar gibi geniş bir alan üzerine kurulu olan 1. OSB'nin 1990'da faaliyete geçmesi (Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, 1996: 216) ve Gümrük Birliği sürecinde kimi ürünlerin önündeki kotaların kalkmasının da etkisiyle, 1989'da Kalkınmada İkinci Derecede Öncelikli Yöre statüsü verilen Kayseri'nin 1990'lı yıllarda girdiği yeni sanayileşme "atılımında" önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde Kayseri'nin mevcut kredi ve teşvikleri kullanarak en fazla işyeri ve sitenin yapıldığı il olduğu belirtilmektedir (Özdemir, 1999: 95).

2003 itibarıyla 345 fabrikanın faaliyet yürüttüğü ve 21500 dolayında işçinin (Şeftalici, 2003: 25) -diğer pek çok OSB'de olduğu gibi- büyük ölçüde sigortasız, güvencesiz, düzensiz istihdam edildiği OSB'yle birlikte esnekliğin kent sanayisinin daha belirgin bir kuralı haline geldiği söylenebilir¹⁰. Türkiye'nin toplam sanayi istihdamı içinde -2001 rakamlarıyla- % 2,18'lük bir payı bulunan Kayseri'de, ücretin Türkiye sanayisinde verilen ücretler toplamı içindeki oranının da % 1,52 olması, ucuz emek ve emek yoğun üretimin kentin emek süreçleri açısından ayırt edici bir yanını bize sunmaktadır (TÜİK, 2007). Aynı kaynak, Kayseri'deki işkâzalarının Türkiye genelinden aldığı payın % 2,5 gibi yüksek bir oranda olduğunu göstermektedir. Bu da emeğin 'ucuzluğunun' bir başka göstergesi sayılabilir.

Kayseri'de, işçi sınıfının oldukça geri bir örgütlülük içinde ve bilinç düzeyinde bulunmasının bir nedeni, emek süreçlerinin onları asgari iş ve gelir güvencesinden mahrum bırakmasıyken, diğeri bir önemli neden de sanayi işçilerinin bir bölümünün, kente gününbirlik gelinebilecek uzaklıktaki çevre yerleşmelerde -Nevşehir,

10 Bazı Anadolu kentlerinin 1990'larda yaşadığı değişimin odağında yer alan üretim mekânları olarak OSB'ler, 1960 ve '70'lerden beri gündemde olmakla, kurulmakla birlikte, 1980'lerin ikinci yarısında, yüksek oranlardaki kamusal teşviklerle, büyüyen ekonominin metropollerden küçük kentlere doğru yaşanması hesaplanan saçaklanma eğilimine hazırlık adına yapımına ağırlık verilen sanayi mekânlarıydı. OSB'ler aynı zamanda ihracata dönük ucuz mamul-yarı mamul malların üretimi için de idealdi. İnşaat maliyetlerinin neredeyse tamamının devlet kredisiyle yapıldığı, altyapısını genelde belediyelerin üstlendiği bu üretim mekânlarında 1990'ların sonlarında bir milyona yakın işçi çalışmaktadır. Sendika, toplu sözleşme ve grev haklarının neredeyse fiilen yasaklanmış olduğu için buralarda katı bir emek kontrol rejiminin hüküm sürdüğü söylenebilir.

Yozgat gibi illerden gelenler de dâhil- oturmasıdır (Yurt Ansiklopedisi, 1983: 4740; Özasan, 2003). Dolayısıyla, bu işçiler fabrikada ücret karşılığında çalışıyor olsa da ne toplumsal, ne ekonomik, ne de mekânsal olarak kırdan kopamamış oldukları için, klasik anlamda mülksüzleşmiş olmadıkları için proleterleşmemektedir. Bunların dışındaki işçilerin önemli bir bölümünün de işgücü piyasasına yeni katılanlar olarak ilin ya da çevre illerin kırsal alanlarından göç etmiş olmaları nedeniyle, geldikleri yerle (kırla) geçimsel ilişkilerinin sürdüğü, işsiz-parasız kaldıklarında ya da başka bir ihtiyaçları durumunda aile-akrabalık gibi geleneksel dayanışma örüntülerinden yararlandıkları görülmektedir. Erkekleri kentteki ücretli işlerde çalışan bu türden hanelerin, (imalat sanayisinde çalışan 15,5'inin dışında kalan) kadınlarının iktisaden faal olanların önemlice bir kısmının ise ya tarım sektöründeki mevsimlik işlerde çalıştığı, veyahut halı dokuma gibi ev içi meta üretimiyle uğraştığı söylenmektedir. Bütün bunlar, bir yandan, kayıt-dışı istihdam ve ona bağlı olarak yaşanan geçim sıkıntısı, yoksulluk gibi sorunları geçimsel olarak hafifletirken, diğer yandan da gecekondulaşma, enformel sektör gibi olguların da sanayileşen büyük kentlerdeki biçim ve yoğunlukta gelişmemesinde pay sahibi olmaktadır. Daha da önemlisi bu durum, hem 1960 ve 1970'lerde hem de 1990'larda yaşanan sanayileşme süreçlerinin ve onun yarattığı sıkıntıların sınıf çelişkileri olarak algılanmasını, bu anlamda sınıf bilincini çok fazla yükselten bir etki yaratmamasının başlıca nedenlerindedir.

Burada bir parantez açıp bunları söylemenin, kentteki işçi kitlesinin hiçbir zaman yerel siyasette etkinliğe sahip olmadığı, göz ardı edilebilecek bir varoluşa sahip olduğu demek olmadığını da belirtmek gerekir. Bu dönemde işçi kitlesi içinde başka bir damar daha vardı. Bu damar ulusal ve yerel düzeyde siyasal ve sınıfsal ilişki ve çatışmalardan etkilenecek kendi gereksinimlerine yanıtlar veren sosyo-politik aktörlerle buluşma eğilimine girmişti. Bunlar 1970'lerde artan işçi kitlesinin gereksinimleri, Cumhuriyetin modernleşmeci ideallerini sosyal adaletçilikle birleştirmeye çalışan reformist bürokrasi unsurlarının 1960 sonrasında artan etkinliğiyle buluşup, 1973 ve 1977 yerel seçimlerinde CHP'li bir yönetimi de belediyenin başına geçirmişti. Emeğin yeniden üretimi işlevini kentsel siyasetin gündeminde ön sıralara getiren bu anlayış 1990'ların ortalarına kadar sürmüştür. Bu durumun kendisini en iyi 1980'ler ve 1990'larda sırasıyla ANAP'lı, CHP'li ve RP'li belediye yönetimleri tarafından yaptırılan Bel-Sin, Büyükkent ve Beyaz Şehir toplu konut bölgesiyle dışa vurduğu söylenebilir. Özellikle, sanayide çalışan düzenli gelire sahip işçilerin konut gereksinmesini karşılayan bu yerlerin varlığı, işçi kesiminin kentteki sayısal, ülkedeki sosyo-politik ağırlığının, sağ partilerin geçmişteki popülizminden, günümüzdeki yoksula yardım faaliyetlerinden başka bir sosyal politikayı zorladığını görmek gerekir.

Bu paranteze karşın, 85 bine yakın sigortalı işçinin çalıştığı Kayseri'de Türkiye genelinde toplumsal mücadelenin yoğun olduğu dönemlerde bile sendikal örgütlülüğün düşük olduğu, iş yavaşlatma, grev gibi eylemlerin seyrek, düzenlenen

muhafif etkinliklere katılımın az olduğu görülmektedir. Bunun nedenlerini elbette yukarıda sıralanan etmenlerle sınırlamak mümkün değildir. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Ermeni tehciri ve Ulusal Kurtuluş Savaşı sonrasında Yunanistan’la yapılan mübadele ile nüfusunun etnik bileşimi Türk ve Müslümanlar lehine büyük bir değişim göstermiş kentlerden biri olarak Kayseri’nin toplumsal tarihinden, kapitalleşme, sermaye birikim süreci tarihinden gelen sosyo-kültürel nedenleri de göz önünde bulundurmamak gerekir. Güçlü bir ticaret burjuvazisinin varlığı ve sanayileşme sürecindeki özgül konumlarıyla “ticari kapitalizm” denilen (Velzen, 1978) bir kapitalleşmeyi üretmeleriyle, sanayileşme ve kentteki nüfus artışı arasındaki farkın görece düşük olması da -Kayseri’nin sosyo-mekânsal gelişmesini de farklılaştıran- bu bağlamda değerlendirilmesi gereken iki önemli nedendir.

Geleneksel olarak sınıfsal örgütlülüğü ve hak mücadelesi çok fazla gelişkin olmayan Kayseri’deki işçi kesiminin hem çalışma biçimlerinin güvencesiz ve geçiciliği ve bölünmeler yaratıcı niteliği, hem de düşük ücret ve hayat pahalılığı kısıracında yoksullaşması onların sınıfsal kimliğinin oluşumunun kanallarını tıkayıcı etkiler yapmaktadır. Türkiye sanayi istihdamı içinde payının yüzde 2,18 gibi görece yüksek düzeyde, işsizlik oranının görece düşük düzeyde olmasına karşın, Kayseri’de emek piyasasının bu esnekliğinin nedenleri ve insanları nelerin başka bir kente gitmek yerine burada asgari ücretin altında çalışmaya razı ettiği sorularına verilecek yanıtlar sadece Kayseri için değil, diğer pek çok Anadolu kentlerindeki emek süreçlerinin arkasındaki toplumsal yeniden üretim sürecini anlamak bakımından önemlidir. Tabii bu yanıtlar arasında, mekâna değil de zamana ilişkin, yani 1980 ve 1990’lı yıllara ilişkin olan işçi hareketinin krizi, sendikaların krizi, sosyalizmin krizi, neo-liberalizm ve emperyalist globalleşmenin hegemonyası, Kürt sorunu, siyasal İslam’ın yükselişi gibi birbirleriyle iç içe geçen ve yerel ölçeği aşan faktörlerin ilk elden sıralanması gerekir. Yazının kapsamını aşacağı için bunlara yeri geldiği durumlarda değineceğimizi belirterek, yerel ölçekte emek süreçlerini karakterize eden sınıfın şekilsizleşmesi ve boyun eğmişliğinin nedenleri ve kentteki gündelik hayatla, toplumsal mekânla ve mekân temsilleriyle nasıl beslendiği konularına geçelim.

Kayseri’nin Kapitalizmi ve Gündelik Hayatı

“Özellikle tüccar kenti niteliğini taşıyan kentler, sanayi kentlerine göre, geçmişin koşulları ile daha çarpıcı bir benzeşme gösterirler.”(Marx, 1978, 343).

Güçlü bir ticaret burjuvazisinin varlığı ve sanayileşme sürecindeki özgül konumunun 1990’larda da temelde çok fazla değişmediği kentte yapılan araştırmamız sonucunda ulaştığımız bir bilgidir. Büyükşehir ölçülerine varmış olmasına karşın kentin tek merkezliliğiyle de kendini dışa vuran bu sınıfsal hâkimiyetin çekirdeğini Kale içi-Kapalı Çarşı-Kiçi Kapı arasındaki geleneksel ticari merkezde yer alan ticaret sermayesi oluşturmaktadır. 1990’lardaki OSB merkezli sanayileşme ise her ne kadar KOBİ sahipleri diye anılan yeni burjuvalaşan bir katman yaratmışsa da

ayrı bir ekonomik odak yaratmak yerine, öteden beri Kayseri ekonomisine hâkim olan bu ticaret kesiminin gücünü pekiştiren bir etki yapmıştır. Kayseri'nin "asıl yerlisi" sayılan, ağırlıklı "Camii Kebir" camisinin cemaati olan ve cenazelerini de büyük ölçüde bu camiden kaldırdıkları söylenen Osmanlı'daki tabiriyle bu yerel eşraf kesimi, OSB'deki işyerlerinin önemli bir kısmını elinde tutarak, Kayseri ekonomisinin ticaret kapitalizmi niteliğini sürekli kılmıştır. Kent kültürünün önemli bir unsuru olan *oturma*¹¹ geleneğiyle sürdürülen yerel egemen sınıfın bu kapalı yapısı, kentte yabancı olana, sosyo-kültürel açıdan yeni ve farklı olana karşı saldırgan olmasa da soğuk ve hatta dışlayıcı yaklaşan loncacı bir taşra kültürünün süregelmesinin nedeni sayılabilir¹². Bu yapının aynı zamanda, merkezin yakın bir beldesi olan Hacılar'da ayrı bir sanayi bölgesinin oluşması ve HES Kablo, İstikbal gibi fabrikaların ilk olarak burada kurulmuş olmasını getirdiği de belirtilmektedir¹³. Her ne kadar, sanayi odası başkanlığını son seçimde Hacıllı, sanayici kimliği başat olan Mustafa Boydak kazanmış olsa da sanayi sermayesinin ticaret kesiminden tam anlamıyla kopmamış olduğu görülmektedir. Bununla doğrudan bağlantılı olan kentteki taşralı muhafazakârlığının kendisini yeniden üretmesine zemin hazırlayan daha temel nitelikteki bir başka etmen ise, kent sanayisinin görelî-niceliksel gelişkinliğine karşın üretim etkinliğinin ağırlıklı daha büyük mekânsal ölçeklerle bağımlılık ilişkileri içinde yürümesidir. Ticari kapitalizm evreninden kopmamış bu sanayileşme biçiminin kentteki sınıfsal yapı ve ilişkilerde ve gündelik hayatın işleyişinde ciddi etkileri bulunduğu anlaşılmaktadır:

- Özerk bir sanayi burjuvazisinin fazlaca gelişkin olmaması, bu nedenle de bunların yeni, modern bir kültür ve hayat tarzının taşıyıcısı konumuna geçmelerinin zihinsel ve maddî yollarının baştan tıkalı olması,
- ticaret burjuvazisi içinden gelenlerin de işyeri sahibi/girişimci olarak içinde olduğu 1990'larda yaşanan sanayileşme sürecinin yarattığı zenginleşme özellikle KOBİ sahiplerinin taşıyıcısı olduğu gelenek içinden giderek kurulan ve büyük ölçüde maddî refah/zenginleşme göstergeleriyle dışarıya burjuvalaşma sürecinin pek çok çelişkiyi içinde barındırması da kendine has modernleşme biçimi yaratması,
- üretim etkinliği, onun içindeki emek ve emekçinin toplumsal düzlemde gö-

11 Kayseri'de farklı toplumsal sınıf ve gruplarından insanların düşüncelerini oluşturup, talep ve tavırlarını belirledikleri daha etkili bir katılım aracı olarak *oturmalar*, mülakat yaptığımız ve görüştüğümüz pek çok kişinin, özel bir vurguyla andığı bir etkinliktir. Kayseri'deki en önemli toplumsal boş zaman etkinliklerinden biri olan *oturmaların* toplanma zemini de geniş bir yelpaze oluşturur. Dini cemaate göre, yaşa göre, mesleğe/yapılan işe göre, akrabalık ve komşuluğa göre *oturmaların* oluşmakta, bu yüzden de bir kişinin birden fazla *oturmaya* katılımcı olduğu görülmektedir. *Oturmaların* büyük aile yapısıyla birlikte, güçlü bir toplumsal kontrol mekanizması olduğu, taşra muhafazakârlığının taşıyıcılarından biri olduğu söylenebilir. Geleneksel kültür ve değerlerin yeniden üretildiği *oturmalar*da dini sohbetlerin de önemli bir ağırlığa sahip olduğu, etkinliğin çoğu zaman Kuran'dan bir bölümün okunmasıyla başladığı belirtilmektedir.

12 Bu tavrın fazla saldırgan nitelik taşıması, kentin bin yıllar öncesine uzanan ticari geçmişiyle bağlantılıdır.

13 Bu mülakat yapılan bir görüşmecinin verdiği bilgidir. Görüşmeci bu bilginin, Hacılar'da, 1990'da ilçe olmayı getiren sınıfsal gelişmenin tarihseliyle ilgili bir soruya ilçe kaymakamının verdiği yanıtı dayandığını belirtmiştir.

rünürlüğü ve saygınlığıyla gündelik hayata/toplumsal mekâna (mekânın anlamlandırılmasına) az ya da çok bir ağırlık koymasının önünün alınması,

- 1–9 arasında işçi çalıştıran küçük işletmelerin (özel) sayısının 1997’de 6235 iken, 2001’de 8307’ye çıkması; 2002’de sert bir düşüşle 4513’e inmesiyle kendisini dışa vuran dalgalı bir seyir izlese de (Erdem, 2003) gerçek bir mülksüzleşmeye yol açtığını söylemek için erken olması; şu an için bunların çoğunun bir eğilim olarak yarı-patron yarı-işçi gibi bir ara yerde yeni bir yerel canlanma evresi içinde yukarı doğru bir hareket beklentisi içinde olması.

Dolayısıyla, Kayseri’deki sanayileşme süreçleri yerel ölçekte ticaretten özerkleşmiş, onu tabiiyetine sokmuş bir kapitalist yapı yaratamadığı için sanayi burjuvazisiyle ve işçi sınıfının kent hayatında tüccarlar ve geleneksel küçük burjuvazi kadar etkin bir konuma gelmesi mümkün olmamıştır. Ancak, sanayileşme ve sermaye birikiminin bugün için ulaştığı gelişme noktasında, yaşanan sürecin Kayseri burjuvazisini yerel ve bölgesel ölçeğin dışına çıkmaya zorlamaya başladığı, günümüz kapitalizmin zamansallığına uygun rasyonelitenin yeni bir gündelik hayat ve kent-sel gerçekliği gündeme getirmekte olduğu söylenebilir. Bu kapitalist gelişme süreci, ileride daha detaylı biçimde tartışılacağı gibi toplumsal yeniden üretim açısından gereksinim duyduğu ideolojik-kültürel meşruiyeti, önceleri RP-FP çizgisinin temsil ettiği muhafazakâr yanı güçlü İslamcılığın toplumsal-siyasal etkinliğinden alırken, şimdilerde AKP’nin temsil ettiği İlimli İslamcılığın “modern” muhafazakârlık söyleminden ve bu çerçevede sosyalizasyon işlevi gören işlerden karşılamaya çalışmaktadır. Ticaret burjuvazisi, 15 yılı aşkın bir zamandır devam eden bu dinamik ve diyalektik olarak çelişkili süreç içinde, palazlanan KOBİ sahiplerini sanayideki, yerel siyaset ve kültürdeki sağ kolları olarak kullanarak, onlarla bakımsız biçimde kentin kısmen değişikliklere uğrayan gündelik hayatındaki kültürel-ideolojik hegemonyasını güçlü biçimde sürdürmüştür. Aynı kesim, geleneksel küçük girişimcileri (zanaatkarlar ve atölye sahipleri) ve kent yoksullarını ise iş ilişkileri ve dayanışma örüntüleriyle kendisine bağımlı kılarak, KOBİ sahipleriyle kurduğu bu yerel toplumsal ittifakın arkasına geniş bir toplumsal destek kitlesi yığmıştır.

Eskiden işçi kesimi içinde örgütlülük seviyesi ve kazanımlarıyla özel sektördeki sanayi işçilerine örnek teşkil eden KİT işçileri ve belediye çalışanları, son dönemlerde kamu işletmelerinin özelleştirilip kapatılması ve İslamcı belediye yönetiminin çalışanları güdümlü sendikalarına geçmek zorunda bırakmasından dolayı, bu hegemonyayı kırabilecek, başka bir mekân temsilini devreye sokabilecek, kendi yaşadıkları toplumsal ilişkilerden farklı temsil mekânı doğurabilecek bir güç olmaktan nicel ve nitel açıdan uzaklaşmıştır. Bu bağlamda geriye yalnızca kamu çalışanı memurlar, bürokratlar ve üniversite öğrencileri kalmaktadır. Her ne kadar bu kesimlerin yaşadıkları yerlerde (Mimar Sinan Mahallesi, Alparslan Mahallesi, İstasyon Caddesi, Sivas Caddesi civarı, Üniversite Kampüsü, Talas bölgesi), RP-FP çizgisinden gelen İslamcı partiler kent genelinde aldıklarından daha düşük oran-

larda oy alsın, CHP, MHP gibi partiler kendilerini buralarda var etse de, bunların yerel bir toplumsal aktör olarak siyasete ağırlık koydukları/koymaya çalıştıklarını söylemek güçtür. Yereldeki başını ticaret sermayesi ve KOBİ sahiplerinin çektiği hâkim kentsel ittifak kent yoksullarıyla, esnaf ve zanaatkarları kendisine eklemeyerek bunları zorlanmadan etkisizleştirmektedir. Türk ve Sünni olan egemen muhafazakâr mekân temsilinin dışarıda bıraktığı “ötekiler” olarak, Alevi ve Kürt nüfus ve bunların yaşadıkları mahallelerin varlığından -görece daha yüksek gelire sahip olanları kamu çalışanlarının yaşadıkları semtlerde otursa da- ve buralardaki gündelik hayatın farklılığından da söz etmek gerekir. Memurlar ve alt-orta düzey bürokratların emekliler ve hizmet sektörü çalışanlarıyla iç içe yaşadıkları eski mahalleler, Bel-Sin, Büyükkent gibi işçi siteleri, Alevi-Kürt mahalleleri taşıdıkları özel sosyallik boyutuyla içinde yaşayan insanlar için az çok bir referans çerçevesi olma özelliğine sahip olmayı sürdürdükleri söylenebilir. Söz konusu toplumsal mekânlar her ne kadar, kentsel sistemin çatlaklarını oluştursa da baskın bir mekân temsili Kayseri’de yaşayanların mekânı anlamlandırması, tasavvur etmesi ve yaşamasını belirlemektedir. Farklı olanlar da o temsile edilgen biçimde eklemelenmenin ötesinde bir etki yaratma gücü ve enerjisine sahip bulunmamaktadır.

KOBİ Sahiplerinin Muhafazakârlık ve İslami Yükselişle İlişkisi

Sayısı 100’e yaklaşan 100’den fazla işçi çalıştıran büyük fabrika sahibini dışarıda bıraktığımızda, bu sanayileşmenin koordinatları içinde en parlak yükselişi KOBİ sahiplerinin gösterdiği anlaşılmaktadır. Rakamlarla ifade edecek olursak, 1994’te 158 olan 10-99 arası işçi çalıştıran özel sektör işyerlerinin sayısı, 1997’de 742, 2001’de 929’e çıkmış, 2002’de ise yaşanan ağır krize rağmen 977’ye ulaşmıştır (Erdem, 2003). Bu gelişmenin Kayseri’deki ekonomik-sınıfsal yapılanmayı ne kadar değiştirdiği, yereldeki bir sermaye fraksiyonu olarak ticaret sermayesinden özerkleştikleri çok fazla söylenemese de bunların uzun dönemde, azımsanamayacak sayıdaki büyük sanayiciyle birleşerek egemen blok içindeki hiyerarşiyi değiştirmesi ve özellikle küçük meta üretimiyle uğraşanları daha da yarı-patron yarı-işçi konumuna itmesi olasılık dâhilindedir. Bu kesimin yükselişinin konumuz açısından asıl önemi ise yeni bir toplumsal yeniden üretim dizgesini kentteki egemen muhafazakârlıkla, onun geleneksel-kültürel kodlarıyla birleştiren bir İslamcı yükselişin ardındaki toplumsal dinamik olmasından gelir.

Yaşanan sanayileşmenin daha geniş ölçeklere (ulusal ya da uluslararası) bağımlı niteliği (parça başı, fason üretime dayandığı için) ve bunu yerel bir içsel dinamik olarak besleyen ticari kapitalizmin başatlığı, KOBİ sahiplerinin klasik anlamda bir burjuvalaşma yaşamak yerine, bir yandan küçük girişimci kültür ve ahlakını yeniden üretmelerini sağlamış, bir yandan da geleneksel emek kontrol sistemlerinin (usta-çırak ilişkisi, işçi alırken akrabalık, hemşehrilik, komşuluk gibi karşılıklı güven zemini yaratmayı amaçlayan ağlarının kullanılması) dinsel unsurlarla daha yoğun biçimde tahkim edilmesini getirmiştir.

İşletme ölçeklerinin büyümesiyle geleneksel emek kontrol sistemlerindeki diğer özelliklerin yetersiz kalması beklenebilecek bir durumdur. Bu noktada, çalışma ilişkilerinde bir uzlaşma, bütünleştirme zemini olarak dinin daha etkin kullanılması anlamlıydı. İşyerine yeni işçi alırken aynı dini cemaatin veya partinin (Kayseri AKP il binasında iş ve işçi arayanları bir araya getiren büyükçe bir pano bulunmaktadır) üyesi olmasına dikkat etmenin, sendikanın bir zorunluluk olduğu durumlarda İslamcı kimlikli Hak-İş'e üye sendikaların örgütlenirilmemesinin, İstikbal, Hema gibi büyük fabrikalarda birer meşcedin yapılmış olmasının, iş çıkışlarında patronlar eliyle dini motifli kitaplar ve *Olgun Müslüman'ın Özellikleri* gibi başlıklar taşıyan broşürlerin dağıtılmasının yanında, Kayseri'nin en büyük kapasiteye sahip camisinin 1998'de OSB'ye (8 bin kişilik) yapılmış olması da bu durumun en belirgin göstergesidir. Çalışanların büyük bir kısmının neredeyse zorunlu olarak devam ettiği Cuma namazlarının, işçilerle patronların haftanın en az bir günü aynı caminin cemaati olmak biçiminde manevi bir paylaşım içinde olmalarını getirmesi bakımından önemli bir toplumsal yeniden üretim işlevi gördüğü söylenebilir. Cuma namazlarının bu camide kılınmasının, en az bunun kadar önemli bir işlevinin de farklı alanlarda iş yapan KOBİ sahipleri için doğal bir karşılaşma ve tanışma vesilesi yaratması olduğu belirtilmektedir. Tabii iş ilişkilerinde dini *oturum*larla MÜSİAD'ın bu kesim için daha belirleyici karşılaşma ve tanışma noktaları olduğunu da belirtmek gerekir. Dine bağlılığın daha genel bir çerçevede özellikle kır ve taşra kökenli sermayedarlar açısından, bireysel zenginliğin yaratabileceği suçluluk duygusunu yumuşatmak gibi önemli bir işlev gördüğü kabul edilmektedir (Kuran, 2002: 94).¹⁴

Böylesi bir bağlam içinde boy veren bu sermaye kesimi, işyeri ölçeğinde ve diğer sermayedarlarla ilişkilenirken kullandıkları din motifini siyasal konjonktürün denk düşmesi ve beklenti ve duyarlılıklarını siyasal alana tercüme etme potansiyelini en fazla taşıyan aktör olan RP'yi destekleyerek, yeni bir yerel toplumsal ittifakın öznesi olmuştur. Yerelindeki yönetici kadrosu içinde KOBİ sahiplerinin ciddi bir ağırlığı bulunan RP'nin (daha doğrusu Milli Görüş çizgisinin) buna uygunluğu biraz da öteden beri, kendisini Anadolu sermayesinin palazlanmasından yana bir siyasal aktör olarak konumlandırmış olmasından, bunun MÜSİAD gibi 1990'larda güçlenen bir örgüt yaratabilmesinden kaynaklanmaktadır. MÜSİAD'ın önemi hem bir İslami alt ekonomi ilişkileri havuzu sunmasından, hem de RP'yle bakımsızlık biçiminde Ziya Gökalp'in "gelenek içinden giderek modernleşme" dediği tedrici modernleşme modelini güncelleştirmesinden kaynaklanır.

Söz konusu modelin emek süreçleriyle ilintili temel iddiası; geleneksel-kültürel değerlerin yeniden canlanışının, işçi ve patronların sıkı bir disiplin içinde uyumlu çalışmasını sağlayacağı, bunun da yerel ve ulusal düzeylerde hızlı bir kalkınma sü-

14 Kuran'a göre, İslami bir alt ekonominin oluşması da karşılıklı güven ve dayanışmaya dayanan ilişki ağları oluşturulmasını kolaylaştırdığı için bu sermayedarlar açısından iş ortamının belirsizliğini azaltmak gibi önemli bir avantaj yaratmaktadır (Kuran, 2002: 95-96).

recini getireceğidir¹⁵. Dolayısıyla, 20. yüzyılın başlarında formüle edilen bu modelin yüzyılın sonunda güncellenmesi, Anadolu kentlerinin bir kısmında 1990'ların başında OSB ekseni olarak yaşanan göreceli sanayileşme hareketiyle, bunun içinde KOBİ sahipleri diye anılan zenginleşen yeni bir kesimin ortaya çıkmasıyla ve kendilerine özgü emek kontrol rejimi geliştirme çabalarıyla yakından ilişkilidir.

Kentin diğer illerden aldığı göçün düşük kalmasına¹⁶ da neden olan söz konusu kapitalleşme süreci nedeniyle Kayseri, İstanbul, Ankara, İzmir, kısmen Bursa, Adana ve Kocaeli gibi büyük kentlerin zaman-mekân sıkışmasından farklı bir zaman kavrayışını/gündelikliği/toplumsal mekânı deneyimlemektedir. Bugün için konuşmak gerekirse, saydığımız kentler büyük sanayi sermayesi-fınans sermayesi bileşimi bir (tekelci) kapitalizmin; hayat tarzlarını, değerleri sürekli değiştirdiği, bozduğu, kendine göre yeniden biçimlendirdiği hızlı bir akış içindeki zamanı deneyimlerken, bunlardan etkilenmekle birlikte Kayseri'de alt ve orta sınıflar içindeki ve arasındaki toplumsal ilişkilerin farklı bir zaman-mekân rabitasının egemenliğinde olduğu söylenebilir. Zaten az gelişmişliğin, pre-kapitalist ilişkilerin, KOBİ'lerin yani ilkel birikimin sürekliliğinin sunduğu avantajlar dediğimiz şey de böyle bir zaman-mekân ilişkisinin hâkim zaman-mekân ilişkisine eklenmesini gerektirir. En azından, kentin merkezindeki sosyal ve kamusal mekânlar böyle bir görüntü sunmaktadır. Özetlersek bu tüccar-‘sanayici’ bileşimi, yerel sermayenin küçük burjuva ahlakını görünüşte dahi olsa sürdürmesinde (ya da kamusal alanda onunla çatışmamasında) en fazla pay sahibi olan etkidir.

Ticarete hâkim olanların siyasal düşüncesinin günlük hayata nasıl ağırlığını koyduğu apaçık ortadadır. Gündelik hayatın programı küçük esnafın ve tüccarın kavrayışına göre düzenlenirken, yaşamın genel seyri finansal sermayenin yatırımlarına göre şekilleniyor. Deyim yerindeyse büyük burjuvazi siyasete, küçük esnaf ise ideolojiye (*ve kültüre*) basınç yaparak gündelik hayatı kodluyorlar. Bu basınçtan doğan enerji tüm toplum katmanlarını bir örnek hale getiren siyasal eylemlere, herkesin Müslüman ve Türk olmasına, herkesin aynı ilahiye ağlamasına, herkesin aynı zeka fukarası adamların fetvalarıyla titremesine yol açıyor (Gürsel Korat, 1997: 19-20).

Özellikle orta ve büyük girişimciler açısından bir değerlendirme yapıldığında, yaptığımız mülakatlardan Kayseri'deki muhafazakârlığın kolektivist olmaktan ziyade kişisel çıkarları da kapsayan püriten, bireyci bir nitelik taşıdığı görülmektedir. Bu yüzden de, Kayseri'deki muhafazakârlık olgusunun diğer kimi Orta Anadolu kentlerindeki kadar bir durağanlık ve dışa kapalılık yaratmadığını, ulusal ve uluslararası ölçeklerde yaşanan gelişmeler ve birikim süreçleriyle ilişkisi nedeniyle kendi

15 Söz konusu modelin en açık biçimde, içinde kimi büyük sermaye sahiplerini de barındırmakla birlikte, ağırlıklı Anadolu menşeli KOBİ'lerin oluşturduğu, İslami eğilimleri güçlü sermayedarların örgütü MÜSİAD'ın yayınlarında savunulması da, bunun bu süreçte belli bir sanayileşme yaşayan pek çok Anadolu kentinin sermayedarlarına benimsendiğini göstermektedir.

16 Bu konuda en güvenilir veri sayılabilecek, Kayseri doğumlu olmayanların oranının 1960-1990 arasında ancak % 10 artarak, Kayserililerin oranının % 95'ten 85'e düştüğü görülmüştür.

içinde belli bir devingenlik taşıdığını, dışarıdan gelene tam anlamıyla açık olmasa da yerel ölçeğin dışına açılmaya çalışan bir sermayeye sahip olduğunu belirtmek gerekiyor¹⁷. Yakın çevresindeki Erzurum, Konya, Sivas gibi kentlere göre ‘ımlı’ sayılabilecek olan (ancak kentte elle tutulur biçimde hissedilen) bu taşra muhafazakârlığı, İslamcılıkla buluştuğu noktada, aslında tek tek bireyci saiklerle hareket eden yerel sermayeye dini ve ahlaki değerleri güçlü olarak sunabilmesini sağlayan kültürel-ideolojik üstünlüğünü yeni bir dille tahkim etme şansı kazandırmıştır.

Sonuç olarak, klasik modernleşme yaklaşımınca ekonomik-sınai gelişmeyle çözüleceği varsayılan geleneksel-kültürel değer ve ilişki ağları, KOBİ'lere ve ucuz işgücüne dayalı yeni sanayileşmenin kaldıracı olarak işlev gördüğünden, Kayseri'de 1990'lı yıllar, geleneksel ve kültürel olanın “yeniden canlanması”na sahne olan bir dönem olmuştur. Bu canlanışın önemli bir boyutunu kentteki hâkim kültür olan taşra muhafazakârlığının, yeni tüketim kalıpları ve hayırseverlik patlamasıyla yeniden şekillenerek kendisini yeniden üretmesi oluşturmaktadır. Türkiye'nin geleneksel-kültürel bağlarla kendini kuran melez toplulukları birleştirme ve yerel topluluk ağları kurma yeteneğine sahip en önemli partisi kabul edilen RP'nin Kayseri'de belediye yönetimlerine gelişi aynı zamanda, o günün koşullarında, söz konusu muhafazakâr model ve yeniden canlanma sürecini yeni bir evreye sıçratmıştır.

Beyaz Şehirden Hayırseverlerin Dünya Kentine İslamcı Belediyenin Mekân Üretimi

Kayseri'de 1989-1994 döneminde belediyeyi elinde bulunduran SHP'li yönetim, harcamalarıyla belediye kaynaklarını personel giderlerinde yoğunlaştırdığı, projecilikle şekillenen seçkin-teknokratik bir sosyo-mekânsal pratik sergilediği için hem 1993'te başlayıp 1994'te ağırlaşan ekonomik kriz ortamında yeni gereksinim ve taleplerini karşılayamadığı kent yoksullarından uzaklaşmış, hem de yerel sermayeyi karşısına almıştı. Bu yüzden formel işçi kesimi ve ücretli küçük burjuva kesimlerle sınırlı dar bir kentsel toplumsal ittifak zeminine oturan SHP'li yönetim, 1994 seçimlerinde belediyeyi Refah Partililere kaptırmış oldu.

İki farklı belediye başkanının yönetimde olduğu İslamcı belediyeyi ve sosyo-mekânsal pratiğinin düz bir çizgi izlemediği ikincinin birinciyle bir süreklilik ve kopuş ilişkisi içinde olduğu görülmektedir. Şükrü Karatepe'nin 1994-1998 arasındaki başkanlık döneminde rövanşçı, İslami söylemleri nedeniyle belediye başkanlığı koltuğundan kalkıp cezaevine gitmiş olmasından, -ve 28 Şubat müdahalesinden (1997) sonra- başa geçen ülkücü kökenli Mehmet Özhaskeki'nin milliyetçi-muhafazakar çizgiye denk düşen dönemlerini karşılaştırmalı biçimde değerlendirmek daha doğru olacaktır. Bu başlıkta önce belediyeciliğin siyasal iktisadi ortaya konmaya çalışılacak, daha sonra da mekân üretimi bağlamında iki alt dönemin değerlendirilmesine geçilecektir.

17 Bunun toplumsal mekân üretimine yansımaları, kapitalist rasyonalitenin zaman içinde İslamcı düzenlemelerle şekillendirilmeye çalışılan sosyal ve kamusal mekânların otomobil merkezlilik (geniş bulvarlar, altgeçit ve üstgeçitler, katlı otoparklar), zengin gettolarının belirginleşmesi, alışveriş merkezlerinin yükselişi gibi sosyo-mekânsal eğilimlerle tenhalaştırılması, altının oyulması veyahut içinin boşaltılması biçiminde olmaktadır.

İslamcı Belediyenin Neo-Liberalizmi

Şükrü Karatepe'nin başkanlığıyla başlayan 1994-2004 arası İslamcı belediye dönemiyle ilgili olarak belirtilmesi gereken ilk konu, belediyecilik pratiğinin genel çerçevesini neo-liberal siyasaların belirlediğidir. İslamcı yönetimin işbaşına gelmesiyle, belediye ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri kendi birimleri ve personeliyle üretmek yerine piyasadan (özel sermayeden) alma, eski ekmek fabrikasının kapatılarak, çok daha düşük kapasiteli yenisinin yapılması örneğinde görüldüğü gibi kolektif tüketim alanından çekilme, personel sayısını ve harcamalarını azaltma gibi birbiriyle iç içe geçmiş neo-liberal siyasalara yönelmiştir. Ancak, 1994-1998 arasındaki Karatepe döneminde, kolektif tüketim hizmetlerinin iki başlıkta (belediye otobüs filosunun büyümesi ve Beyazşehir toplu konut projesi) gelişimini sürdürdüğünden de bahsetmek gerekir. Belediyenin mal ve hizmet alımlarında ve yatırım harcamalarında hızlı ve ani bir artış yaşanmasına neden olan neo-liberal anlayışın, Karatepe'nin Atatürk'e hakareten cezaevine atıldığı 1998'den sonra başa geçen Mehmet Özhaskeki döneminde sistemli hale getirildiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde belediye bünyesindeki dairelerin sorumluluğunda olan yatırım, proje ve hizmet üretimi işleri, 1999'dan itibaren, özelleştirmeye daha fazla ağırlık verilerek ve yap-işlet-devret modeliyle gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Özhaskeki döneminde, neo-liberal siyasaları daha sistemli hale getiren uygulamaların başlıcaları şunlardır: belediye otobüslerini özel kişilere devrederek toplu taşımacılıktan çekilmek, belediyenin binek araçlarını satarak, ihaleyle özel sektörden araç kiralama yoluna gitmek, mezbahe, çok katlı otopark, fuardaki Kültür Sitesi ve İhtisas Fuarı kompleksi gibi Karatepe döneminde yapımına başlanmış büyük çaplı bina yapım işleri, yap-işlet-devret modeli içinde sanayi ve ticaret odalarına, özel şirketlere devredilmiştir. Kolektif tüketimle ilgili önemli bir gelişme de Özhaskeki'nin, Karatepe'nin başlattığı *Beyaz Şehir* toplu konut projesinden çekilmesidir.

Özhaskeki döneminin Karatepe dönemiyle önemli bir farklılığı da büyük boyutlu projelere ve borçlanma/finansman konusuna bakışta ortaya çıkmaktadır. Karatepe yönetimi kendisinden önceki yönetimden farklı olarak; yatırımlarında, uzlaşmaya çalıştığı kentsel toplumsal ittifak çerçevesine uygun olarak, yerel sermaye gruplarının ölçeğini aşacak projelere girişmekten kaçınmış, ihale aşamasına gelmiş projeleri ya iptal etmiş ya da rafa kaldırmıştır. Karatepe yönetimi bunun yerine, kaynakların yerel ticaret ve inşaat sermayesine yönlendirilmesi anlamına gelen, harcamaları mal ve hizmet alımlarıyla yol yapım, onarım işlerinde yoğunlaştırmak diye özetleyebileceğimiz bir siyasa tercihinde bulunmuştur. Bu tercih Özhaskeki'yle birlikte revize edilerek, rafa kaldırılmış kimi projeler (Atık Su Arıtma Tesisi, Hafif Raylı Sistem) yeniden gündeme alınmış, yanı sıra bir takım yeni projelere (Yamula Barajı, Doğalgaz) de girişilmiştir. Kayseri'yi dünya şehri yapacağını söyleyen Özhaskeki'nin söz konusu projelere girişmesi, aynı zamanda İslamcı belediyenin ulusal ve uluslararası büyük sermayeyle ilişkisinin değişim geçirdiğinin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Yeni yönetimin projelerin finansmanı için borç almaktan çekinmemesi de Karatepe döneminden farklılaşmasının bir göstergesidir.

İslamcı Belediyenin Sosyo-Mekânsal Pratiği

Kendi sosyal mekânını üretme noktasında kâh etkin bir aktör biçiminde hareket edip, kâh bu üretim sürecinde yer alan toplumsal ve siyasal aktörleri desteklemesi ve kendisiyle ilişki içinde bulunan dindar-muhafazakâr kesimleri bu sosyal mekâna çekerek burayı canlı bir ortam olarak tutabilmesi, söz konusu siyasal çizginin belki de en başarılı olduğu konulardan biridir. Bununla birlikte, Karatepe döneminde, İslamcı belediye kent merkezindekiler başta olmak üzere kamusal mekânları kendi İslamcı mekân temsili projesiyle dönüştürmeye çalışan bir çizgi izlenirken, Özhasseki bu çizgiyi terk etmiş, bir yandan milliyetçilik ve muhafazakârlığın popüler unsurlarına gönderme yaparken, bir yandan da öteden beri mahalle düzeyinde faaliyet yürüten İslamcı çevreleri destekleyici uygulamalarla yetinmiştir.

Karatepe dönemin Kayseri Büyükşehir Belediyesinin giriştiği iki önemli mekân düzenleme projesi nasıl bir sosyal mekân kavrayışı/mekân temsiline sahip olduğunun göstergesi sayılabilir. Bunlardan biri, Kayseri Anadolu Fuarı'nın Fuar Kültür Parkı olarak yeniden düzenlenmesi, diğeri Cumhuriyet Meydanı projesidir. Eski canlılığını ve cazibesini yitirdiği, fuar olmaktan ziyade bir panayı andırdığı belirtilen fuar alanında Karatepe yönetiminin yaptığı ilk iş, gazino, bar ve meyhanelerden başlayarak, buradaki 208 yapıyı istimplâk edip yıkmak olmuştur. Yeni yönetim, daha sonra (1996) bu alana fuar olma özelliğini yeniden kazandıracaklarını söylediği bir yapı kompleksinin proje çalışmalarını başlatmıştır. Yıkılan binalardan boşalan alanı ağaçlandırıp, çimlendiren belediyenin, buraya yaptığı barbekülü kamelyalar ve oturma gruplarıyla söz konusu alanın, ailelerin hep beraber vakit geçireceği bir mesire yeri haline getirildiği anlaşılmaktadır. Kent halkının en büyük toplumsal etkinlik alanlarından biri olan bu bölgeyi bir mesire alanı haline getirirken, kendisini belediyenin başına getiren geleneksel-kültürel değer ve ilişkilerini sürdürmeye çalışan –ki bunun önemli bir nedeni, iş hayatında ayakta kalmak için aile ilişkileri ve geniş aile yapısının sürdürülmesinin özellikle aile şirketi niteliğinin ağır bastığı KOBİ sahipleri açısından bir gereklilik olmaya devam etmesidir¹⁸- belli bir muhafazakâr aile prototipinin hoşuna gidecek başka düzenlemelerin de yapıldığı görülmektedir.

Karatepe dönemindeki diğer büyük boyutlu mekânsal düzenleme olan Meydan Projesi'ne geçmeden önce kent merkezinin mekânsal dokusuna ilişkin daha küçük ölçekli birkaç çalışmayı da anmak gerekiyor. Bunlardan yaptığımız mülakatlarda en fazla dile getirileni, park ve bahçelerin etrafındaki duvarları, çitleri, çalılıkları kaldırıp kadınların, ailelerin daha kolay kullanabileceği yerler olmasını sağlamalarıdır. Daha az popüler olan bir çalışma ise Cumhuriyet Meydanından Talas'a giden Seyyid Burhanettin Bulvarı üzerinde yapılan Ahi Evran Zaviyesi'dir. Bu yapının Karatepe'nin andığı gibi restorasyon çalışması değil, daha ziyade birkaç kalıntının

18 Bunlar aile şirketinin bölünmesini, sermayenin bölünmesini engellemeye çalışan bu kesim ailesini tehlikeye atmayacak şekilde yaşar, bu yüzden de modernleşmeye karşı bir tavır içinde olurlar. Tutumluluk, çok kazansa da parasını harcamamak, geniş aile yapısıyla birlikte bunlara özgü muhafazakârlığın temel ölçütüdür.

bulunduğu söz konusu mahalde, Gülük Camisi esas alınarak tasarlanmış ve ihale yoluyla bir müteahhit firmaya yaptırılmış olduğu belirtilmektedir. Tarihin kendi mekân temsilinin bir aracı olarak işlevsel kılınması anlamına gelen, bu yapı da İslamcı çizginin gerçekleştirdiği sosyal mekân üretimine iyi bir örnek oluşturmaktadır. Kayseri'yi sosyo-mekânsal olarak kendi mekân temsili projesiyle adlandırma ve kentte yaşayanları da bu projeye çağırma anlamında yeniden üreten ideolojik işlerden biridir.

Farklı kültürlerde farklı meydan anlayışlarının geliştiğini belirten Karatepe (2001: 184) Karatepe, yapılacak ilk işlerden biri olduğunu söylediği meydan projesiyle amaçlananı, “Eski görüntüsüyle kıraç sonbahar bahçelerini andıran Cumhuriyet Meydanı'nı bir ilkbahar coşkısına kavuşturmak” diye ifade ediyordu. Erken Cumhuriyet dönemi ve onun yönetici kadrolarına karşı eleştirel bir tavır içinde olduğu bilinen, hatta bu konulardaki sivri ifadeleri nedeniyle cezaevine düşen bir başkan tarafından başlatılmış olması, meydanın ortasında yer alan Saat Kulesi ve Atatürk Anıtı'nın yerlerini değiştirmeyi de içeren meydan projesinin daha sonra gündemden kalkmasının nedeni gibi gözükmektedir. İncelemelerimizden, meydanın ortasındaki unsurları istediği gibi düzenleyemeyen belediyenin, proje kapsamındaki çeşitli düzenlemeleri yaşama geçirerek kentin bu kamusal mekânının görünümünü belli ölçüde değiştirdiği de anlaşılmaktadır. Proje kapsamında meydan çevresinde yer alan Merkez Postanesi, Feyzioğlu Evi (Sait Azmi İşhanı), Tekel Binası, Alemdar Sineması, İl Halk Kütüphanesi binaları kamulaştırması yapılarak yıkılmıştır (Yörük, tarihsiz: 34). Bunlara bakıldığında, mimari değeri tartışmalı olsa da bir kısmının kentin modernleşme tarihinde yapılmış mimari yapılar olduğu, bir kısmının da belediyenin mekân temsili projesine, mekâna vermek istediği anlama uymayan yapılar olduğu söylenebilir. Etrafındaki yapılar ve çitler yıkıldıktan sonra Hunat Camii ve Medresesi'nin meydanın bir parçası haline getirilmesi ve –meydan yakındaki- Zeynel Abidin Türbesi'nin önünün açılması da, Cumhuriyet Meydanı'na Bürüngüz Camisi'nden sonra iki dini yapının daha katılması anlamına geldiği için önemlidir. Bu da kendi mekân temsili projesini kentin kamusal alanında daha bir görünür kılması anlamında bu döneminin sosyal mekân üretimi pratiklerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Geleneksel kültürel ilişki ve değerlerin toplumsal boş zaman etkinliklerinin yapıldığı mekânlara hâkim kılınmasıyla, camiler ve modernleşme öncesine ait diğer tarihi eserlerin sosyo-mekânsal yapıya daha fazla dâhil edilmesiyle gerçekleşen sosyal mekân üretiminin yanında, belediyenin gerçekleştirdiği kimi toplumsal ve kültürel etkinliklerin de mekân üretimi açısından irdelenmesi gerekiyor. Çünkü, bu konuda yapılanların da, Karatepe başkanlığındaki RP'li belediye yönetiminin nasıl bir Kayseri temsilini (tahayyülünü) geçerli kılmak istediğini, yani kentlileri Kayseri'nin hangi temsiline çağırdığını daha somut biçimde ortaya koymak bakımından anlamlı ipuçları sunduğu görülmektedir.

Belediyenin bu dönemdeki toplumsal etkinliklerinin başında, yoksula yardım konusu gelmektedir. Kayseri'deki sermaye kesimleri içindeki güçlü hayırseverlik eğiliminden de yararlanan İslamcı belediye yönetimi için söz konusu faaliyet, Kayseri'de mahalle düzeyinde ilişki kurdukları yoksul kesimleri KOBİ sahipleri ve yerel sermayeyi içine alan kentsel ittifak çerçevesine eklememenin en önemli aracı olmuştur. Karatepe yönetimiyle birlikte, Büyükşehir belediyesi 1500-2000 arası kişiye günlük ekme ve yemek dağıtmaya başlamıştır. Bunun yanında, bu yoksulların en yoksullarına ayrıca, giysi ve kışlık yakacak yardımları yapılmıştır¹⁹. Bunların yanında, yılın belli dönemlerinde daha farklı yardım organizasyonlarına da gidildiği görülmektedir. Ramazan aylarında iftar çadırları kurup yemek dağıtmak, dini bayramların arife ve birinci günlerinde ücretsiz otobüsler kaldırmak, yeni öğretim yıllarının başlarında kent yoksullarının yaşadığı mahallelerdeki okullarda öğrencilere kırtasiye yardımı yapmak bunların başlıcalarıdır. Söz konusu faaliyetler Ramazan aylarında yapılan büyük boyutlu işe yardımlarıyla gerek yardım edenler gerekse de yardım alanlar açısından büyük bir mobilizasyon yaratarak, İslamcıların Kayseri'ye ilişkin mekân temsili projelerinin önemli bir harcı olmuştur. Bu projenin özeti, Kayseri'nin "dinine bağlı, hayırsever insanların yaşadığı, yerel dayanışması güçlü, toplumsal uyumun yüksek olduğu bir kent" olduğudur.

Belediye başkanının Kayseri'ye ilişkin temsil projesini niteleyen tanım *Beyaz Şehir*'dir. Kayseri'yi, temizlik, barış, uzlaşma, eşitlenme ve sonsuzluğun rengi olan beyazla tanımlamak iddialı olduğu kadar anlamlıdır da. Bunun taşralı muhafazakârlığın değişime, farklı olana kapalı, sürekli kendi zamanını yeniden üreterek verilen durumu sonsuz kılma, çelişkileri farklı türdeşlik kaynaklarıyla örtme kaygısı ve çabasıyla ilişkilendirmek de mümkündür. Halbuki, Kayseri üçe aldığı beşe sarmının, yoğun emek sömürsünün olduğu bir ticaret ve sanayi şehridir. Söz konusu taşra muhafazakârlığının gücüyle, gerçek toplumsal, ekonomik ilişkiler arasındaki derin çelişki, özellikle yeni zenginleşen burjuva kesimden insanların Kayseri'de farklı, Kayseri dışında farklı, özel alanda farklı kamusal alanda farklı davranışlar sergilemesi sonucunu doğurmaktadır. Bu yüzden de mülakat yaptığımız pek çok kişi, Kayserili zenginlerin muhafazakârlığının büyük oranda kent merkeziye sınırlı olduğunu söylemiş, hatta bazıları sözleşmişçesine muhafazakâr kültürün kentin Ankara yolu çıkışındaki Boğazköy'e kadar olduğunu belirtmiştir²⁰.

Beyaz Şehir imgesine dönecek olursak, bunun hem belediyenin çıkardığı kent prestij-magazin dergisinin, hem de kurucusu olduğu toplu konut projesinin adı olduğu görülmektedir. Bunlara ek olarak, göreve geldiği yıl Kayseri'yi ve be-

19 Bu bilgiler Kayseri Büyükşehir Belediyesi'nin, 1994-1998 arası Faaliyet Raporları'ndan alınmıştır.

20 Çelişkinin derinliğinin Kayseri'nin eleştiriye karşı tahammülsüz olmasını getirdiği, bunun da eleştirilerin kısır sesle, oldukça dikkatli biçimde dile getirilmesine neden olduğu söylenebilir. Siyasal tartışma ortamını oldukça daraltan bu durumun, söz konusu muhafazakârlıkla uyumlu, onun taşıyıcısı olan kesimlere (KOBİ sahipleri, yerel sermaye) sözcülük yapma iddiasındaki İslamcı çizgiden gelen kadroların kentsel siyasetteki hegemonyasını sürekli kıldığı ve güçlendirdiği görülmektedir. Mülakat yaptığımız herkesin bu belediyeye, uygulamalarına karşı bir toplu tepkinin, eylemin olmadığını belirtmesi bu çerçevede değerlendirilmelidir.

lediye icraatlarını tanıtan *Beyaz Şehir Kayseri* isimli bir belgesel film hazırlatan Karatepe'nin, dört yıllık icraatının anlatıldığı kitabın üst başlığının *Beyaz Kitap* olması, belediyenin her yıl düzenlediği ve üç hafta süren etkinlik programının *Beyaz Şehir Kültür Haftası* olarak adlandırılması da tesadüf değildir.

Özhaseki'yle birlikte belediye yönetimi, önceki sürecin modern-geleneksel gerilimini sürdürüyor gözükken İslamcı kentsellik anlayışından, toplumsal mekân üretiminden, *Beyaz Şehir*'den geri çekilmiştir. Karatepe'yi başkanlık koltuğundan alıp, cezaevine gönderen 28 Şubat süreciyle başlayan bu geri çekilmeyle birlikte, belediye yönetimi, propagandasını daha ziyade "Kayseri'yi modern bir dünya kenti" haline getirecek (Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2000), kapitalist mekân düzenleme rasyonelitesine uygun fiziksel altyapıyı geliştiren işlerdeki başarılı performansı üzerinden tanımlamaya başlamıştır.

Nuh Naci Bey Caddesi ile Talas Caddesi (Caddenin bu kısmı sonradan Seyyid Burhanettin Bulvarı olarak isimlendirilmiştir)'nin kesiştiği noktaya yapılan kavşak, kentteki mimarlık çevreleri tarafından verimsiz, yanlış bir yatırım olarak eleştirilmektedir. Aynı bölgede yol altyapısına ilişkin yapılan diğer bir yatırım da Hunat Camii Önü Yeraltı Altgeçidi'dir. Bu altgeçit Köprülü kavşakla birlikte meydana Talas'a giden Seyyid Burhanettin Bulvarı üzerindeki trafiği hızlandırmıştır. Otomobil merkezli planlama yaklaşımının Kayseri'deki son dönem yansımalarından biri olarak değerlendirilebilecek bu düzenleme, geniş yollar ve yüksek yoğunluklu, çok katlı yapılaşma şeklindeki klasik gelişme biçimini de ileri bir noktaya taşımıştır. Kente günümüz kapitalizmine uygun rasyonel bir düzen verme çabasının ürünü olan bu düzenlemenin, Karatepe döneminde meydan ve çevresinde gerçekleşen sosyal mekân üretiminin altını oyan bir etkisi olduğu da söylenebilir. Çünkü insanların kent merkezinden hızla geçip gitmesini sağlayan bu türden modern düzenlemeler, Asiliskender'in dediği gibi Kayseri kentini hızın içinde dondurulmuş bir kent gibi kılmaktadır (2003: 88).

Kent, kaçışı simgeler hale gelmiştir. Geniş caddeler, bir türlü ulaşılmayan huzur dolu mekânlara yönelmiştir. Oysa, caddelerin uzaklaştırdığı ya da içinden hızla aktığı kent merkezi, yaşamın ve huzurun ta kendisi konumundadır. Caddelerin vadettiği yapay cennet apartmanlar kolonisi, süreksiz yaşamın ve aidiyetsizliğin ifadesidir (Richard Sennett'ten aktaran Asiliskender, 2003: 88).

Dolayısıyla, Karatepe dönemindeki düzenlemelerle insanların çağırıldığı merkezdeki sosyal ve kamusal mekânların canlılığı yeni düzenlemelerle yok olmakta, buralar işe gidiş-ışten çıkışı saatleri dışında tenhalaşmaktadır. Merkezde canlılığı artırılan yer ise beş caddesi araç trafiğine kapatılan tarihi ticari merkez olmuştur. Özhaseki, yaya bölgesi uygulamasıyla yerel sermayenin çekirdeğinin üssü olan (ve içinden geldiği) bu bölgenin canlılığını ve rantını ciddi anlamda arttırmıştır. Mimar Sinan Yeraltı Otoparkı, Beğendik Katlı Otoparkı ve Tacettin Katlı Otoparkı

da tarihi ticari merkezdeki ticari ve toplumsal canlılığı arttıran bu uygulamanın tamamlayıcısı sayılmalıdır. Ne var ki mağazalar, bankalar, lokantalar, devlet-dışı toplum kuruluşları (dernek, vakıf, sendika)nın bulunduğu bu yerde, insanların topluca bir araya gelip, siyasal-toplumsal gündemleri konuşacakları dinlenme ve eğlence yerlerinin olmayışı buranın sosyal mekân olarak önemi artsa da kamusal-siyaset açısından güdük kalmasını, buradaki siyasal toplumsal çevrenin Camii Kebir cemaatiyle sınırlı kalmaya devam etmesini getiriyor. Eski kamusal alanın etkisi kırılıp, tenhalaştırıldıktan sonra, toplumsal hayatın en canlı olduğu haline gelen eski ticari merkez açığa çıkan boşluğu dolduramamıştır.

Siyasal kamu alanını ciddi ölçüde daraltan bu süreci kırma potansiyeli taşıyan bölge olarak ilk bakışta karşımıza, kentin yeni zenginleriyle ağırlıklı hizmet sektöründen gelen üst-orta sınıfların son 10-15 yılda kesimlerinin yoğunlaştığı Alparslan Mahallesi çıkmaktadır. Buna karşın, söz konusu potansiyelin gerçekliğe dönüşmesi için yerel sermayenin kentteki işgücünün toplumsal yeniden üretimine ilişkin gereksinimlerinin değişmesi gerekmektedir. Şimdilerde modern mekân düzenlemeleri ve İslamcılıktan çok milliyetçi-muhafazakâr literatürün popüler unsurlarıyla yeniden yorumlanmaya çalışılan taşra muhafazakârlığını güçlü kılan da OSB'lerde odaklaşan yerel kalkınma ve zenginleşmenin sürdürülmesinin gereklidir. Yani, söz konusu muhafazakârlık, Kayseri sermayesinin görece avantajı olan ucuz işgücüne, esnek-güvencesiz çalıştırmaya dayalı ekonomik yapının toplumsal açıdan sorunsuz biçimde sürdürülmesi, yani yerellikteki "özgün" üretim ilişkilerinin toplumsal yeniden üretimi açısından neredeyse rakipsiz konumda olmasıdır. Toplumsal-siyasal etkinliği ve ideolojik gücü nedeniyle, belediyenin de belli ölçüde uzaklaşmış olduğu İslamcılar dâhil olmak üzere muhafazakâr çevrelerle karşılıklı etkileşim içinde bulunması, onları gözetmesi gerekmektedir. Yerel sermaye ve belediye bunlara sırt çevirecek olursa, şu an için zayıf bir olasılık gibi gözükse de toplumsal değişim potansiyeline sahip başka toplumsal kesimlerin (mavi ya da beyaz yakalı ücretli kesimlerin) kent yoksullarını yanına çekecek bir kentsel toplumsal ittifak çerçevesiyle varolan yapıyı sürdürülemez kılan reformcu ya da devrimci talepleri ve toplumsal-siyasal etkinliği açığa çıkabilecektir²¹. Bunun yolu da egemen mekân temsillerinden farklı olan, gündelik yaşamın özgürlükçü çatlaklarını oluşturan, ancak bu özelliği temsillerle ideolojik anlamda perdelenen somut yaşam mekânlarının -içerdiği sorunlar, farklı deneyimler ve toplumsal ilişkilerle- temsilini görünür kılarak, toplumsal mekânı dönüştürmeyi hedefleyen, 'aşağıdan' 'yukarıya' örgütlenen etkinlikler ve temsil projelerinden (yani alternatif bir *kentsel praksisten*) geçer.

Kayseri'de neo-liberal belediyecilik anlayışını ileri bir noktaya götüren Özhaseki'nin toplumsal desteğini 1999 ve 2004 seçimlerinde açığa çıkacak biçimde arttırmasında, kentsel siyasette daha önemli bir konuma yükselen *oturmalar* ve kapsamı ciddi ölçüde

21 Böylesi bir durum 1970'lerin koşullarında, Kayseri'de farklı bir belediyecilik çizgisini yerel iktidara taşımişti.

genişleyen yoksula yardım faaliyetleri başta olmak üzere, halkla ilişkilere, propagandaya yönelik diğer bir takım popüler işlerin pay sahibi olduğu görülmektedir. Kapsamında yerel demokrasinin değerleri sayılan şeffaflık ve katılımcılık iddialarının da bulunduğu söz konusu işlerden bazıları; aşevleri açarak yoksullara yiyecek, işe, giysi ve yakacak yardımları örgütlemek, sünnet şölenleri düzenlemek, Şehitler Evi yapmak, Karatepe döneminde yıkılan Belediye Ekmek Fırını'nın arsasıyla bitişiğindeki 75 kişi kapasiteli Huzurevi'ni birleştirip hayırseverlerle işbirliği içinde 500 kişilik Darülaceze bina kompleksi yapmak, 100 okulun çevre düzenlemesini yapmak, camilere ücretsiz elektrik vermek, kadınlar, gençler, yaşlılar için ayrı dinlenme ve spor tesisleri yapmak, Kayseri'nin iki futbol takımını *Türkiye Süper Ligi*'ne çıkarmak olarak sıralanabilir. Bunlardan bir kısmına Karatepe döneminde de rastlanmasına karşın Özhaseki döneminde daha fazla önem kazanmasının nedeni, belediye yönetiminin İslamcı çizgiden, muhafazakâr yanı öne çıkan "ılımlı" bir çizgiye geçmiş olmasının ve neo-liberal anlayışa daha sistemli biçimde uymasının gerektirdiği sosyalizasyon ihtiyacıdır. Yukarıda sıraladığımız şekillerde, yerel halkın geleneksel-kültürel kodları (aileye verilen önem, hayırseverlik, büyüklere/yaşlılara, şehit ailelerine saygı, Müslümanlık, Türklük, Osmanlılık gibi) içinde kurgulanan ve sosyalizasyon işlevi gören işlerin yanında, bu dönemde, *kentsel yönetim* modelinin içerdiği, "şeffaflık" ve "katılımcılık" söyleminin de ön plana çıkarıldığı görülmektedir²². Jamie Gough (2002) -ABD ve İngiltere örneği üzerinden-, bu iki yönelimin açığa çıkardığı uygulamaların neo-liberalizmin devleti bir hizmet şirketine dönüştürerek ekonomi alanının depolitizasyonunu derinleştirme çabasının topluma benimsetilmesi anlamında kendi sosyalizasyonunu kurmaya çalışması olarak değerlendirmek gerektiğini belirtmektedir. Ona göre, özellikle, yukarıdan aşağı örgütlenen yoksula yardım türünden işler, "yoksulların yerel topluluk ağları içinden ekonomik ve toplumsal yeniden üretimi" işlevini görürken, "üzerine bina edildiği muhafazakâr toplumsal ilişkiler nedeniyle de yoksulluğu yaratan güç ilişkilerine karşı başkaldırının önünü kesmektedir" (Gough, 2002: 417).

Sonuç olarak, Özhaseki döneminde belediyenin sermaye birikiminin mekânda yapılandırılması anlamına gelen işlere ağırlık vermesi, sosyal ve kamusal mekânları ideolojik-kültürel anlamda dönüştürmekten geri duran bir çizgiye oturmasından dolayı İslamcı çevrelerin talep ve tavırlarıyla bir mesafelenme durumu söz konusudur. Ancak, bunların etkinlik alanını daraltan ve sosyo-kültürel etkisini kıran sosyo-mekânsal düzenlemeler, kültürel etkinlikler de geliştirilmediği de anlaşılmaktadır. Belediye bu dönemde mekân üretiminde Kayseri'ye ilişkin bir temsil projesi çerçevesinde hareket eden aktörlük konumundan geri çekilmiş, milliyetçi-muhafazakârlığın geniş alanı içinde, toplumsal etkisi daha dolaylı ve tedrici olacak,

22 Şeffaflık ve katılımcılık neo-liberalizmden önce de yerel demokrasinin değerleriydi. Katılım bakımından kentsel yönetimle birlikte gündeme gelen şey, ekonominin sosyal-siyasal etkilere arındırılarak depolitize edildiği koşullarda geçmişte geniş bir kentli kitlesini toplumsal ve siyasal eylemler içine çekmiş olan sosyal adalet konusunun yerel katılımın konusu olmaktan çıkmış olmasıdır. Onun günümüzdeki başlıca konusu yerel kalkınmanın sağlanmasıdır.

gelenekle çatışmayan bir fiziki modernleşme çabasıyla kendisini sınırlamıştır. Taşra muhafazakârlığının mekân üretimi ve mekândaki toplumsal ilişkileri belirleyici konumunu sürdürme işi ise çalışma ve konut alanlarında faaliyet yürütmeye devam eden geniş İslami çevreye (yer yer iç içe geçen cemaatlara, siyasi partilere, dernek ve vakıflara) bırakılmıştır. Başka bir deyişle, Özhaseki döneminde öne çıkan modern şehirciliğin gereği kabul edilen kapitalist rasyonaliteye uygun mekân düzenlemeleri, Karatepe dönemindeki İslami veya muhafazakâr içerikli sosyal mekân üretiminin altını oyan bir dinamik olarak işlemektedir. Bu noktada kentsel siyasanın, sermaye birikiminin yapılandırılması (yani, ekonomik gelişmenin ileri götürülmesini desteklemek ve şekillendirmek) ve toplumsal yeniden üretimi sağlamak diye tanımlanan (Fainstain ve Fainstain, 1982: 10) iki işlevi birbiriyle çatışmaktadır. Özhaseki yönetiminin bu anlamda daha fazla birinci işleve ağırlık vermekte olduğu, kapitalist mekân düzenleme rasyonalitesinin İslamcılarını siyasal açıdan merkeze daha fazla çeken bir etkide bulunduğu anlaşılmaktadır. Ortaya çıkan, Gough'un (2002) global düzlemde neo-liberalizmin sosyalizasyonu diye tariflediği durumla örtüşür: Neo-liberalizmin soyut/akışkan sosyo-mekânsallığı ile Kayseri'deki muhafazakârlığın somut/sabit sosyo-mekânsallığı arasındaki çelişkili ilişkinin ürünü olan melez bir formdur. Bu yüzden de bu çelişkili ilişkiler ve melezlik hallerinin Kayseri gibi pek çok kentte daha uzunca bir süre gündemde olacağı söylenebilir.

Sonuç

Kent mekânı, geçmiş sosyo-mekânsal gelişiminden taşıdıklarıyla her zaman yeni sosyo-mekânsal gelişmelerin ve birikim sürecine ait etkenlerin yoğun olduğu ve şekil aldığı bir toplumsal ortamdır. Mekânın algılanması/deneyimlenmesi, tasarlanması ve yaşanmasını belirleyen mekânsal pratikler, mekân temsilleri ve temsilin mekânlarından oluşan toplumsal mekân üretiminin aynı zamanda kentsel alandaki gündelik hayat pratiklerini belirleyen süreçler olarak değerlendiren bu yazıda Kayseri'de emek süreçleri ve sınıf ilişkilerinin bu süreçler ve pratiklerden nasıl etkilendikleri ele alınmıştır.

Kayseri öteden beri muhafazakar bir kent olarak bilirse de 1973-1994 arasında 15 yıl sosyal demokratların belediye yönetimini elinde bulundurduğu göz ardı edilmemelidir. Buna karşın işçi sınıfı eylemleri ve örgütlülüğünün Türkiye'deki diğer sanayisi az çok gelişkin kentlere göre düşük düzeyde kaldığı kentte, zaten belli bir ağırlığı olan aile, yerlilik gibi değerler, akrabalık, cemaat gibi geleneksel-kültürel ilişki ağlarının büyük ölçüde, 1990'larda OSB merkezli yeni sanayileşme dalgasının özelliklerine bağlı olarak pekiştiği anlaşılmaktadır. Klasik modernleşme yaklaşımının dediğinin tersine ekonomik-sınai gelişmeyle çözüleceği varsayılan geleneksel-kültürel değer ve ilişki ağları KOBİ'lere ve ucuz işgücüne dayalı yeni sanayileşmenin kaldırıcı olarak işlev görmüştür. Bu yüzden de söz konusu değer ve ilişki ağlarının güçlü olduğu Kayseri'de 1990'lı yıllar, geleneksel ve kültürel olanın *geri dönüşünden* ziyade, "yeniden canlanması"na sahne olan bir dönem olmuştur. Bu

canlanışın önemli bir boyutunu da, kentteki hâkim kültür olan taşra muhafazakârlığının, yeni tüketim kalıpları ve hayırseverlik patlamasıyla yeniden şekillenerek kendisini yeniden üretmesi oluşturmaktadır.

İslamcı belediye yönetimlerinin Kayseri'de (ve 1994'ten beri yönetimine geldikleri pekçok kentte) üst üste üç seçimdir gösterdikleri başarı, ortaya koydukları mekân temsilinin büyük ölçüde yeni sanayileşme ve onun getirdiği emek süreçlerinin özellikleriyle örtüşmesidir. İlk izlenim kentin gündelik hayatına, toplumsal yeniden üretim ilişkilerine hâkim olan muhafazakârlığa sözcülük yapmak iddiasıyla yerel iktidara gelen bu ekibin, onun içerisinde yerel sermayenin orta ve üst katmanlarına bir modernleşme/burjuvalaşma yolunu çizmeyi vaat eden, bu arada eskinin patronaj sistemi ve popülizmi yerine, yerel sermayenin hayırseverlik söylemini kullanarak geliştirdikleri himayecilik ve dayanışma ilişkileri sayesinde yoksul kesimleri de siyasal projelerine eklemeye çalışan bir aktör olma özelliğinin ön plana geçtiği görülmektedir. Bu anlamda, onların -zaman içinde değişime uğrasa da- mekân temsilinin hem yeni tüketim kalıpları ve mekândaki fiziki modernleşme uygulamalarıyla kendisini yenilemeye çalışan taşra muhafazakarlığını yeniden canlandırdığı, hem de muhafazakarlıktan türeyen geçmişe dönük bir nostaljik tavra ve o geçmişte kalan üslubun aranışına bir yanıt olduğu anlaşılmaktadır.

Kentsel siyasetin önemli bir aktörü olan ve hegemonya kapasitesini süreç içerisinde arttıran İslamcı belediye yönetimi geldikleri siyasal çizgiyi ve İslami hareketin diğer parçalarını yerel toplumda ve kamusal alanda güçlendirmeye çalışma bakımından, kendisine uygun bir toplumsal mekânı/gündelik hayatı, kâh Karatepe döneminde olduğu gibi bir aktör olarak kamusal mekânları dönüştürerek üretmeye -ve kendisine destek veren dindar-muhafazakâr kesimleri bu toplumsal mekâna çekerek burayı canlı bir ortam olarak tutmaya- çalışmış, kâh Özhaseki döneminde olduğu gibi bu aktörlük konumundan çekilip, bir yapı olarak çeşitli mekân parçalarında bu üretimi gerçekleştirmek için uğraşan İslamcı aktörlere ciddi destekler sunmuştur. Bunların sonucu olarak da Kayseri'nin mekân temsili (anlamı) *Beyaz Şehir Kayseri*'den *Hayırseverlerin Dünya Kenti Kayseri*'ye doğru değişirken, kent halkının gündelik hayatında mekânı algılayıp deneyimlemesi daha İslami bir içerik kazanmıştır.

Marshall Berman *Katı Olan Herşey Buharlaşıyor* kitabında 19. yüzyıl Parisinin; sokaklar, bulvarlar boyu dizilmiş mağaza, restoran ve kafeleriyle etkileyici bir seyirlik, görsel ve duyumsal bir şenlik olduğunu ve bulvarların parlak ışıkları altında kentin gerçekliklerinin kolaylıkla düşsel ve büyümlü bir hal alabildiğini söylüyordu (Berman, 1994:192). Kayseri'de 1994'ten beri işbaşında olan İslamcı belediye yönetimleriyle birlikte gelişen sosyal mekân üretiminin, adına ister *Beyaz Şehir*, isterse de *Hayırseverlerin Dünya Kenti* densin dindar, muhafazakâr bir Kayseri temsilinin, başarılı olduğu ölçüde kentin derin adaletsizlik ve çelişkilerle yüklü gerçekliklerinin düşsel ve büyümlü bir hal almasını sağlayan birer şal işlevi gördüğü söylenebilir. Kentte çalışan ve yaşayan emekçiler de diğer toplum kesimleri gibi bundan etkilenmektedir. Bürokrasinin orta ve alt düzey kadroları gibi, öğrenciler

gibi, memurlar gibi işçiler de bu kentin geniş, örgütlü ve güçlü bir kesim tarafından yönlendirildiğini, kendisini dindar/Müslüman/Türk olarak tanımlayan bu bloğun sahip olduğu kültürel-ideolojik hegemonyanın adeta doğal ve kırılmaz bir şey olduğunu düşünüp kendisine sunulanlara razı olmaktadır. Kayseri'nin emekçi ve/veya yoksul kesimleri ne bu durumun geçmişte farklı olabildiğine dair bir bilince, ne de gelecekte farklı olabileceğine dair bir umuda/ufka sahip durumdadır. Kentteki toplumsal mekânın dinsel boyutu baskınlaşmış muhafazakârlıkla belirlenen kültürel ve ideolojik yabancılaştırıcılığı, yaşadığı yoksulluk ve yoksunlukların acılarını hafifletirken, bir emekçi olarak parçası olduğu toplumsal üretim sürecinde kökleşen yabancılaşmayı koyultan işlevler görmektedir. Dolayısıyla, Panait İstrati'nin *Hayat Yolları*'nda dediği gibi, "Kurulmuş bir nüfuz, zayıfların gözünde sınırsız bir güç gibi görünür, buna boyun eğer ve katlanırlar". Aslında, bugünkü hükümetin Sanayi Bakanı Ali Coşkun'un anlattığı fıkradaki işçinin çaresizliği bütün anlattıklarımızın çarpıcı bir özeti gibidir:

Kayserili işadamı işe almak için görüştüğü işçiye maaş olarak ne istediğini sorar. İşçi de düşündüğü rakamı söyler. İşadamı 'Olmaz çok istiyorsun' der. İşçi istediği ücreti düşürerek bir rakam daha söyler. İşadamı yine 'Olmaz çok istiyorsun' der. İşçi ücretini ne kadar azalttıysa da patron her defasında 'Olmaz çok istiyorsun' der. İşçi bu defa 'Bari boğaz tokluğuna çalışayım' der. İşadamı yine 'Olmaz çok istiyorsun' deyince işçi; 'O zaman sizin için haftada iki gün oruç tutayım' der. ■

Kaynakça:

- Asiliskender, B. (2003), "Çağdaşlaşma eşiğinde takılmış bir kent: Kayseri", *Tol Dergisi*, 3, s. 86-89.
- Ataay, F. (2001) "Türkiye kapitalizminin mekânsal dönüşümü", *Praksis Dergisi*, 2, s. 53-96.
- Berman, M. (1994) *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, Ü. Altuğ-B. Peker, İstanbul: İletişim.
- Bilgili, E. (2001) *Kayseri İmalat Sanayiinin Yapısal Analizi*, Kayseri: Kayseri Ticaret Odası.
- Buğra, A. (2004) "Bir toplumsal dönüşümü anlama çabalarına katkı: Bugün Türkiye'de E.P. Thompson'u Okumak", *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, E. P. Thompson, çev. U. Kocabaşoğlu, İstanbul: Birikim Yayınları, s. 11-37.
- DPT, (2003) *İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması*, Ankara: DPT.
- Erdem, E. (2003) "Kayseri imalat sanayiinde son yıllarda yaşanan değişim ve 2001 ekonomik krizinin etkileri", içinde (düz. Kayseri Ticaret Odası-KTO) *Kayseri Sempozyumu 1*, 115-144, Kayseri: KTO Yayınları.
- Fainstein, N. I. ve S. Fainstein (der.), (1982) "Introduction", *Urban Policy Under Capitalism (Urban Affairs Annual Reviews)*, Beverly Hills: Sage Publications.
- Gough, J. (2002) "Neoliberalism and socialisation in the contemporary city: Opposites, complements and instabilities", *Antipode*, vol. 34/3, 405-426.
- Karatepe, Ş. (2001) *Kendini Kuran Şehir*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kayseri Büyükşehir Belediyesi (1995, 1998, 2000), *1994, 1997, 1999 Yılı Faaliyet Raporları*, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi.
- Korat, G. (1997) *Sokakların Ölümü-Kayseri'de ve Şehirlerimizde*, İstanbul: İletişim.
- Kuran, T. (2002) *İslam'ın Ekonomik Yüzleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lefebvre, H. (1991[1947]) *Critique of Everyday Life*, çev. J. Moore, London: Verso.
- Lefebvre, H. (1991[1974]) *The Production of Space*, çev. D. Nicholson-Smith, Oxford: Blackwell Publishers.
- Lefebvre, H. (1998) *Modern Dünyada Gündelik Hayat*, çev. I. Gürbüz, İstanbul: Metis.
- Lefebvre, H. (2003) *The Urban Revolution*, çev. R. Bonanno, Minneapolis ve Londra: University of Minnesota Press.
- Mandel, E. (1999) *Late Capitalism*, London: Verso.
- Özaslan, M. ve H. Şeftalici (2002) *Kayseri İl Gelişme Raporu*, Ankara: DPT-Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü.
- Özaslan, M. (2003) "Küreselleşme sürecinde kentsel ekonomiler ve yeni sanayi odağı olarak Kayseri", (düz. Kayseri Ticaret Odası-KTO) *Kayseri Sempozyumu 1*, 145-179, Kayseri: KTO Yayınları.
- Özdemir, N. (1999) *Kayseri Sanayisinde Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler ve Yurtdışına İhracatın Geliştirilmesine Yönelik Bir Analiz*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü-Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Peet, R., (1998) *Modern Geographical Thought*, Oxford: Blackwell Publishers.
- Sennett, R. (2002) *Karakter Aşınması*, çev. Barış Yıldırım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Smith, N. ([1984] 1991) *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*, Oxford: Basil Blackwell.
- Shields, R., (1999) *LeFebvre, Love, and Struggle: Spatial Dialectics*, London: Routledge.

Şeftalici, H. (2003) "Gelişme ve stratejinin tanımı", içinde (düz. Kayseri Ticaret Odası-KTO) *Kayseri Sempozyumu 1*, 1-53, Kayseri: KTO Yayınları.

TÜİK-Türkiye İstatistik Kurumu (2006) <https://tuikapp.tuik.gov.tr/Bolgesellstatistik/>, indirilme tarihi 25 Aralık, 2006.

Velzen, L. V. (1978) *Kayseri'de Çevresel Üretim-Türkiye*, çev. D. Bloch, Ankara: NUFFIC-Ajans Türk.

Yörük, R. (haz.) (tarihsiz) *Beyaz Kitap: Kayseri Büyükşehir Belediyesinde Dört Yıl, 1994-1998*, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi yayını.